

Artikelen van haar hand verschenen onder andere in het *Sociaal Weekblad*, het *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* (later *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*), *Onze Eeuw* en *De Gids*. De belangrijkste zijn gebundeld in *Van Mensch tot Mensch*. Bij de introductie na de Tweede Wereldoorlog van het 'social case-work' in Nederland wees Marie Kamphuis – net terug uit de Verenigde Staten van een studiereis – op de grote overeenkomst tussen de gedragsregels voor armenbezoekers in dit boek en het als het nieuwste snufje van professionaliteit gepresenteerde case-work.⁴⁶

Marie Muller-Lulofs behoorde in meerdere opzichten tot de zeer sterken. Bij het vijftigjarig bestaan van de School voor Maatschappelijk Werk, prees ze zich met haar vijftiennegentig jaren gelukkig met het feit dat 'alle bezwaren van bevreemde moeders door de levenspraktijk te niet waren gedaan': de school leverde tot in lengte van dagen sociaal werksters af, die tegelijkertijd 'liefhebbende echtgenoten en verstandige, begrijpende moeders' zouden zijn.⁴⁷ De vrees voor het rode gevaar en het 'ultra-feminisme' was niet bewaarheid, de dubbele roeping daarentegen een voldongen feit.

EEN PROGRAMMA VAN EN VOOR VERLICHTE VROUWEN

opleiding en beroepspraktijk van het sociaal werk (1899-1915)

'Dees juffrouw die ge krijgt te aanschouwen
is voortgesproten uit een tijd
dat opleiding voor sociale vrouwen
illusie was – bevrijd
te worden van dit ijdele,
misschien ook zenuwziek product
was 't doel van deze verlichte vrouwen
en ziet, het is wonderwel gelukt'¹

6.1 inleiding

Het in het leven roepen van de eerste opleiding voor sociaal werk in 1899 kan gezien worden als een belangrijke – zij het niet de eerste – mijlpaal in de ontstaansgeschiedenis van het sociaal werk in Nederland.² Van eerdere initiatieven 'in sociaal-liberale geest' was bijvoorbeeld al sprake bij de oprichting van Ons Huis in 1892, de Vereniging tot Verbetering van Armenzorg in 1890 en de Bouwvereniging Jordaan in 1896. In dit hoofdstuk wordt de vraag behandeld op welke manier de sociaal-liberale verzoening van het vrouwenvraagstuk en de sociale kwestie gestalte kreeg in de organisatie en programmering van de eerste opleiding voor sociaal werk en hoe die verzoening doorwerkte in het aankweken van een bepaalde werkstijl en gedragscodes voor de verschillende werkterreinen. In vergelijking met eerdere deel- en overzichtsstudies³ van het sociaal werk gaat het hier niet zozeer om een reconstructie van 'de' beroepspraktijk van deze gebieden, maar om een karakterisering van het Toynbee-werk, de armenzorg en het woningopzicht vanuit het perspectief van de vernieuwende of 'moderne' figuren op deze terreinen.

6.2 Een opleidingsinrichting in wording (1898-1915)

Op 22 april 1899 verscheen in het *Sociaal Weekblad* onder de kop 'Een opleidingsinrichting in wording' een bericht dat melding maakte van het stichten van een school voor sociaal werk, die volgens een eerder concept ten doel had 'ernstige,

sociale instelling beschikten én voldoende persoonlijkheid bezaten om het directoraat naar behoren te vervullen. Bovendien was het moeilijk in een politiek gemêleerd gezelschap als de oprichtingsvergadering overeenstemming te krijgen over iemand die zo duidelijk haar stempel zou drukken op de opleiding. De voorkeur van Mercier ging daarom uit naar een soort van coördinatrice, die als taak zou hebben hand- en spandiensten voor het bestuur te verrichten, toekomstige leerlingen informatie over het programma te verschaffen en hen wegwijs te maken in Amsterdam. Daarnaast wilde ze een programmacommissie in het leven roepen die garant zou staan voor de inrichting en de kwaliteit van het onderwijs.

Muller-Lulofs stond echter geen meisjeskostschool en zeker geen klooster voor ogen, zoals Mercier suggereerde, maar meer een open woon- en werkgemeenschap van vrouwen, waarin een belangrijke plaats voor mannelijke docenten was ingeruimd en ook mannelijke toehoorders welkom waren.¹⁵ Zij vreesde – en terecht, zoals al spoedig zou blijken – dat de groep van meisjes die op eigen kracht en tegen de vooroordelen van hun omgeving in de weg naar het sociaal werk zou weten te vinden, vooralsnog te beperkt zou zijn. Het plan van Muller-Lulofs richtte zich meer op 'het doorsnee-meisje', dat moeite had om zich aan de invloed van het ouderlijk milieu te onttrekken en door een verblijf buiten de vertrouwde familie- en vriendenkring makkelijker losgeweekt kon worden van 'de oude vormen en gedachten'. Bovendien verwachtte ze met een intensievere opleidingsvorm een middel in handen te hebben om oppervlakkig gemotiveerden door de mand te laten vallen. Voor de aanstaande directrice legde Muller-Lulofs ook andere maatstaven aan dan Mercier. Of dit toekomstig boegbeeld van de school als mens zou deugen achtte ze van meer belang dan op een goudschaaltje af te wegen of haar denkbeelden niet voldoende of juist té geavanceerd waren. Het 'plan-Lulofs' met internaat en gezichtsbepalende directrice haalde het op beide punten niet. Muller-Lulofs zou de besluitvorming in het bestuur over haar voorstel vijftig jaar later als volgt van commentaar voorzien:

'De weerstand tegen dit onschuldige plan was even groot als onverwacht. Mijn voornaamste tegenstandster was Héléne Mercier, wier felle critiek door Prof. Treub, die bij de gedachte aan een vrouwelijk internaat reeds sidderde, met een paar forsche lijnen werd onderstreept. Ook Mej. Went schaarde zich bij de tegenstanders. Kerdijk was onzijdig. Het plan viel.'¹⁶

Het meningsverschil over het gewicht van het directriceschap werd al spoedig door praktische argumenten beslecht. Bij de beslissing om met Elisabeth Boissevain als directrice in zee te gaan, gaf de overweging de doorslag, dat haar benoeming geen financiële verplichtingen schiep bij mislukken van het experiment, omdat zij over eigen bestaansmiddelen beschikte. Eerder waren andere kandidaten, zoals Margaretha Meyboom, Betsy Bienfait en Mevrouw Goekoop gewogen en te feministisch bevonden en hadden Emilie Knappert, Héléne Mercier en Mevrouw Tydeman de uitnodiging om de leiding van de school op zich te nemen, afgeslagen.¹⁷ De aankomende directrice kondigde al spoedig aan haar salaris

Links: De eerste directrice Elisabeth Boissevain, volgens eigen zeggen slechts 'een trouwe leidster' en 'geen bezielende kracht' (Collectie IISG); rechts: Louise Went (1865-1951), grondlegster, bestuurslid en docente van de School voor Maatschappelijk Werk. Gedurende veertig jaar, tot 1935, woningopzichteres bij de Bouwonderneming Jordaan (Historisch-topografische Atlas van het Gemeentearchief van Amsterdam).

voorlopig ten behoeve van de school te willen afstaan, omdat zij zich nog niet volledig voor het werk toegerust achtte.¹⁸ Alvorens haar benoeming te aanvaarden vertrouwde zij Muller-Lulofs toe dat van haar 'geen bezieling' te verwachten viel, al kon ze wel beloven 'een trouwe leidster' te zijn.¹⁹ Muller-Lulofs trok het bestuur langzamerhand mee in de gedachte dat een inspirerende kracht de opleiding kon maken of breken, maar voorlopig bleef het bij uitzien naar 'het schaap met de vijf poten', dat men zowel in Mercier als in Knappert vermoedde.

Het aanbevelingscomité strekte zich niet uit tot 'tout feministisch en sociaal Nederland', zoals Mercier graag had gewild. Kerdijk stak daar op tactische wijze een stokje voor door Mercier te laten weten dat zij bij haar uitnodigingsbeleid 'ze veel haar goede hart liet spreken'.²⁰ In de brieven van Kerdijk aan Mercier en Muller-Lulofs passeerden de volgende namen de revue: Henriëtte van der Mey, Emilie Knappert, Meta Hugenholz, de hoogleraren W.H. Drucker en M.W.F. Treub, de dames M.W.H. Rutgers-Hoitsema, Freule de Bosch Kemper, Marie Jungius, Suze Meyboom en Tydeman, de heren Kruseman, Wibaut, Voute, Van Marken en Pekelharing. Behalve donaties werd van hen verwacht dat ze aan het initiatief bekendheid zouden geven.

In 1898 had Kerdijk Muller-Lulofs dringend afgeraden om op de 'Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid' al ruchtbaarheid aan de opleidingsplannen

te geven, omdat hij de tijd op dat ogenblik nog niet rijp achtte. Desondanks kwam de scholing van sociaal werkers bij deze gelegenheid zijdelings aan de orde. Jonkvrouw Barones van Isselmunde gaf op één van de bijeenkomsten over het maatschappelijk werk een uiteenzetting over het 'Women's University Settlement' in Londen, dat naar analogie van Toynbee Hall was opgezet en jonge vrouwen in de gelegenheid stelde als inwonende leerlingen lessen en lezingen bij te wonen en zich tegelijkertijd praktisch te bekwamen.²¹ Om andere initiatieven voor te zijn – zoals de gebeurtenissen op de Tentoonstelling al uitwezen, hing een sociaal-werkopleiding als het ware in de lucht – drong Mercier bij Kerdijk aan op openbaarmaking.²² In één van de collegezalen van het Oude Manhuis Poort-complex van de Universiteit van Amsterdam opende Kerdijk op 15 september 1899 de school voor een proefperiode van twee jaar. 'Ons Huis' aan de Rozenstraat in de Amsterdamse Jordaan stelde voorlopig één van haar lokalen als cursusruimte ter beschikking.

Het onderwijs beperkte zich aanvankelijk tot een cursus van twee jaar en bestond uit een theoretisch gedeelte dat sociologie, staatsinrichting, hygiëne, een introductie in de verschillende werkterreinen en uitlopende sociale kwesties omvatte, zoals arbeidswetgeving, coöperatie, criminaliteit, de drankwestede, spaarbank- en verzekeringswezen en de geschiedenis van sociale bewegingen (men noemde dat de geschiedenis van het socialisme). Leerlingen werden in het praktische werk ingeleid door het bezoeken van sociale inrichtingen en door het onder begeleiding werken in een praktijkinstelling naar eigen keuze. Facultatief konden de volkskooklessen aan de huishoudschool worden gevolgd. Over dit onderdeel bestonden in het bestuur de nodige meningsverschillen, omdat de chique kooklessen weinig adequaat inspeelden op de noodzaak enige kennis van het bereiden van eenvoudig volksvoedsel te krijgen. Om het project financieel haalbaar te maken en het schoolgeld betaalbaar te houden – het schoolgeld bedroeg bij aanvang f 150 en vanaf 1904 f 200 – werd besloten bij voordrachten en collegecycli tegen betaling toehoorders toe te laten. De toegangsprijs voor de lezingenreeksen varieerde van f 15 tot f 35.

Het onthaal van het initiatief in de pers verliep gunstiger dan de geschiedschrijving tot nu toe deed vermoeden. Voor zover uit enkele bewaard gebleven krantenknipsels valt op te maken, oordeelde men in progressieve kringen zelfs welwillender dan in behoudende. Zo begroette de sociaal-democraat Tak het initiatief met waardering omdat 'de emancipatie van de arbeidersklasse krachten behoefde, die zij zelve nog niet kon leveren'.²³ Zijn geestverwante Henriëtte Mey sprak in 1905 bij het betrekken van een nieuw onderkomen aan de Lijnbaansgracht de hoop uit dat de behuizing spoedig te klein zou zijn.²⁴ Het Nederlands Dagblad sneerde daarentegen dat de opleiding slechts propaganda voor socialisme, radicalisme en modernisme zou betekenen en van 'hervormer van de maatschappij een baantje' dreigde te maken.²⁵

6.2.2 de leerlingen

De opzet van de school had van meet af aan een tweeledig doel. In een brochure van de hand van Muller-Lulofs heette het dat 'het werk van de school zich op twee terreinen bewoog, 't arbeidersvraagstuk en het vrouwenvraagstuk'.²⁶ De vrouwen die men dacht te bereiken vielen in twee groepen uiteen. De school moest soelaas bieden aan leerlingen die in sociaal werk 'een eervol middel van bestaan' zochten, maar richtte zich ook op allen die bereid waren 'uit plichtsbefes wegens maatschappelijke bevoorrechtiging, ten bate van de samenleving tijd en kracht te besteden, die niet voor eigen onderhoud [hoefde] te worden aangewend'.²⁷ Of sociale werkzaamheden serieus sociaal werk mochten heten had niets te maken met het bezoldigd of onbezoldigd verrichten van taken. Liefdewerk betekende 'bezielde werken' verklaarde Knappert, de latere directrice, enige jaren later nog eens nadrukkelijk.²⁸

Hoewel volgende generaties de opzet van de opleiding als tweeslachtig zouden kwalificeren, waren de initiatiefnemers overtuigd met deze twee-vliegen-in-één-klap-formule de oplossing van het vrouwenvraagstuk en het sociale vraagstuk de beste diensten te bewijzen.

De school richtte zich in eerste instantie op vrouwelijke leerlingen. De 'gelukkige coincidentie' dat het vrouwen- en het arbeidersvraagstuk zich gelijktijdig manifesteerden, schiep nu eenmaal simpelweg de gelegenheid een 'ongelooflijk groote som aan ongebruikte vrouwenkracht' te benutten voor een 'bijkans onafzienbaar arbeidsveld'.²⁹ Al stond de school in principe ook open voor mannen, toch achtte men het onwaarschijnlijk dat mannen 'in grote getalen zouden toestromen' gezien het geringe aantal banen dat te vergeven was.

De 'ongelooflijke som van ongebruikte vrouwenkracht' bewoog zich echter in eerste instantie geenszins spontaan in de richting van de School voor Maatschappelijk Werk. 'De massa's vrouwen die hunkerden naar een sociale opleiding' bestonden voorlopig alleen nog maar in de hoofden van de oude garde, die 'aan den lijve ondervonden had wat het wilde zeggen zonder behoorlijke opleiding aan de gang te gaan'.³⁰ Als het tegenvallende en fluctuerende leerlingenaantal een indicatie voor het bestaansrecht van de school vormde, dan kan zeker tot 1915 van een twijfelachtige basis worden gesproken. Weliswaar was er volgens de aankondigingsbrochure sprake van een 'enorme bloei en wildgroei op filantropisch gebied', een duidelijke behoefte aan scholing manifesteerde zich de eerste jaren na de oprichting niet. De meeste leerlingen kwamen uit eigen kring en uit de iets wijdere van sociale hervormers³¹, maar het 'leeglopende meisje' voelde zich vooralsnog niet aangesproken.

Nog voor de aanvang van het eerste schooljaar maakte het bestuur een eind aan de sociaal-democratische hoop dat de opleiding in de toekomst leerlingen uit de arbeidersklasse zou gaan recrutereren.³² Naar aanleiding van het verzoek van Ons Huis om arbeiders voor een gereduceerde prijsje toe te laten, stelde het bestuur zich op het standpunt dat de popularisering van de voordrachten niet wenselijk

was.³³ Alleen met leerlingen die een middelbare school doorlopen hadden kon een bepaald peil gegarandeerd worden.

Ondanks deze voorzorgsmaatregelen was niet iedere docent even gelukkig met de intellectuele prestaties van de leerlingen. Zo wezen de opstellen die leerlingen bij wijze van overgangsexamen moesten maken, volgens Treub, uit dat zijn colleges staathuishoudkunde en sociologie door de meesten te moeilijk werden bevonden.³⁴ Het bestuur besloot daarop nog een andere docent aan te stellen om studenten op dit gebied bij te werken.

Elisabeth Boissevain, de eerste directrice, wees er herhaaldelijk op dat de overspannen verwachtingen van bestuur en docenten tot een te overladen programma hadden geleid.³⁵ Als bewijs daarvoor voerde ze aan dat de eigen studenten in vergelijking met de toehoorders minder geconcentreerd waren. Naast het ten uitvoer brengen van simpele enquêtes, het houden van voordrachten, het schrijven van opstellen en het afleggen van praktische proeven van bekwaamheid werd van studenten nogal wat zelfstudie verwacht. Louise Went sloot hierbij aan met de opmerking dat er bij de leerlingen meer interesse bestond voor ethische vraagstukken dan voor een puur wetenschappelijke vorming.

In de eerste jaren bestond de meeste animo voor het woningtoezicht. Volgens een wervingsartikel in *De Gids* van Mevrouw Muller-Lulofs hadden oud-leerlingen een betrekking gevonden als secretaresse van Ons Huis, als administratrice van de Vereniging Armeenzorg in Utrecht, inspectrice van de Verbruikersbond en directrice van Ons Huis in Den Haag.³⁶ De meesten vonden echter onderdak als woninginspectrice en een enkeling als beambte van het Bureau voor Sociale Adviezen of als directrice van een kindertehuis. Zoals uit deze opsomming valt af te leiden benutte het bestuur haar eigen contacten om afgestudeerden te werk te stellen. Over het onbezoldigd uitoefenen van het sociaal werk door oud-leerlingen, reppen noch de wervingsartikelen, noch de bestuursnotulen.

Niet alleen viel het aantal leerlingen tegen – in de eerste vier jaren bezochten slechts eenenveertig leerlingen de school, waarvan slechts twintig hun opleiding met goed gevolg afsloten – ook beantwoordde het type leerlingen niet bepaald aan de verwachtingen van de initiatiefnemers.³⁷ Alleen in het eerste jaar was er sprake van een 'inhaalmanoeuvre' van 'rijpere' leerlingen, die reikhalzend naar een opleiding hadden uitgezien.

Met de 'onrijpen' was het tobben geblazen. Het bestuur boog zich de eerste jaren over menige 'zenuwpatiënt' die men de opleiding moest ontraden of die men moest adviseren tijdelijk of voorgoed van verdere deelneming af te zien. Daarnaast schreven er regelmatig leerlingen in die de school voortijdig verlieten, wegens ziekte van ouders of voor verloving of huwelijk.

Van 'de sterk-gemotiveerden' konden verschillenden de opleiding niet betalen en het bestuur zocht voor hen naar financiële middelen.³⁸ Onder hen bevond zich ene Estella Zeehandelaar, die per ingezonden brief in het *Sociaal Weekblad* liet weten dat de school een 'zaakje van gefortuneerde jongelui' dreigde te worden, vooral daar een betrekking na loop niet verzekerd was.³⁹ 'Mijnheer de Redac-

Leerlingen in de bibliotheek en tijdens het handenarbeidonderricht (Collectie HSC).

teur', die zich in een eerder nummer over het gebrek aan animo van jonge meisjes had beklaagd, diende bovendien te weten dat de ongunstige toegangstijd van drieëntwintig jaar drempelverhogend werkte. Wie zich al ontworsteld had aan ouders, die hun dochters niet graag loslieten en hen liever voor het gemak en de gezelligheid thuishielden, moest zich na vijf jaar schoolontwenning weer aan de studie zetten.⁴⁰ Kerdijk's herhaalde verwijt van sociale onverschilligheid aan het adres van jonge meisjes kwam hem enkele jaren later op een scherpe ingezonden brief van de feministe Rutgers-Hoitsema te staan. Kerdijk had zich in het *Sociaal Weekblad* in verband met het tegenvallende aantal aanmeldingen voor de School verbaasd over het grote aantal meisjesstudenten in de natuurkunde sinds de openstelling van de universiteit voor vrouwen. Door in het geval van meisjes zo makkelijk over modeverschijnselen te klagen – er was al sprake van een verpleegstersmoesson en ook het snel groeiende aantal onderwijzeressen zou op een modegril wijzen – werd de beroepskeuze van meisjes volgens Rutgers-Hoitsema verdacht gemaakt. Nu jongens plotseling een grote belangstelling voor het beroep van ingenieur aan de dag leggen bekreunde niemand zich over een 'ingenieursmoesson'.⁴¹ Hoewel Kerdijk er zich nog zwakjes op beriep tot de vrienden van de vrouwenbeweging te behoren, kon hij deze reprimande in zijn zak steken.

Door donaties en het belangeloos afstaan van salaris door de directrice en verschillende docenten⁴², lukte het om voor enkele minderdraagkrachtigen een oplossing te vinden. Deze financiële tegemoetkomingen boden echter niet voor alle 'ernstig willenden' soelaas, bijvoorbeeld omdat zij voor het levensonderhoud van familieleden verantwoordelijk waren.⁴³ Door de ervaring wijs geworden slaakte Muller-Lulofs dan ook in 1908 in een bestuursvergadering de verzuchting dat de weinigen met een diploma in het huwelijk traden, terwijl diegenen die een betrekking ambiëerden de opleiding niet konden betalen.⁴⁴

6.2.3 docenten en bestuur

Terwijl de toestroom van leerlingen de eerste decennia te wensen overliet, viel er over de bereidheid van docenten weinig te klagen. Louise Went vermeldde bij het veertigjarig bestaan dat 'de beste krachten' zich aan de school hadden gewijd.⁴⁵ Haar trots was niet ongegrond want het bestuur slaagde er in om mensen van naam voor de school te strikken en het beijverde zich een docentencorps bij elkaar te brengen met een gevarieerde levensbeschouwelijke achtergrond en maatschappelijke ervaring. Behalve Gunning (pedagogie), Drucker (arbeidswetgeving), Treub (staathuishoudkunde en sociologie) en Kohnstamm (opvoedkunde), allen reeds aangestelde of later benoemde hoogleraren, speurde het schoolbestuur ook in de vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging naarstig naar ter zake kundige en tevens enthousiasmerende onderwijskrachten. Treub noemde bijvoorbeeld voor het onderwijs over de vakbeweging de naam van Spiekman, 'een arbeider die hard werkt en volkomen thuis is in het onderwerp', hoewel hij het wel noodzakelijk achtte na te gaan of de potentiële kandidaat de Engelse taal

beheerste.⁴⁶ Daarnaast trok men onder meer de bekende drankbestrijder Den Tex aan en de sociaal-democraten Tak en Wibaut. De feministen, Goekoop, Jungius en Meyboom hielden voordrachten over vrouwenarbeid en vrouwenbeweging, de jurist Kruseman over woningbouw en A. Roland Holst over het werk van de utopisch-socialist Morris. De architect Van der Pek – de echtgenoot van Louise van der Pek-Went – verzorgde cursussen over woninghygiëne en het lezen van bouwtekeningen van volkswoningen. De sociaal-democraat Tak en de heren Embden, Quack en Hudig behandelden in de loop van de tijd de geschiedenis van het socialisme.

De inleiding tot en de begeleiding van het praktische werk was van meet af aan een vrouwelijke aangelegenheid, al was het aanvankelijk moeilijk voor ieder gebied een ervaren vrouw te vinden. De naam van Louise Went was onverbrekelijk verbonden met het woningopzichteressenwerk, die van Emilie Knappert met het volksontwikkelingswerk en Lefébure te specialiseren bleef echter ondanks deze laatste ingreep beperkt vanwege de geringe werkgelegenheid. De opeenvolgende directrices belastten zich ondermeer met het toezicht op het praktijkwerk en het opsporen van geschikte instellingen voor stages en werkbezoek. Gunning verstrekte wel eens adviezen over plaatsing in de kindercare, maar voor zover is na te gaan hield hij zich verder niet met de praktijkbegeleiding bezig.

Niet alle docenten bleken even geschikt te zijn. Sommigen werden als 'te dor' of 'te onsamenhangend' afgevoerd. Anderen zoals professor Steinmetz (voorgedragen voor sociale wetgeving) en Bavinck werden door het bestuur als respectievelijk te ondemocratisch en te christelijk afgewezen. Van ene De Bruin meende het bestuur dat hij een te weinig democratisch standpunt over kindercare innam. Zijn plaats werd ingenomen door Cornélia de Lange, één van de eerste vrouwelijke hoogleraren in Nederland, tevens specialist op het gebied van de kindergeneeskunde⁴⁷, wier kwaliteiten voor het bestuur boven elke twijfel verheven waren.⁴⁸ Ook Weyerman, een hoogleraar die was ingezet voor woninghygiëne, verzorgde zijn lessen niet goed en werd vervangen door zijn vakbroeder Pek.

Een enkele keer kwamen de leerlingen in het geweer tegen een docent met een te uitgesproken visie. Een aantal cursisten nam bijvoorbeeld aanstoot aan het openlijk beleden atheïsme van Gerhard en dat terwijl anderen juist zeer over hem te spreken waren. Nadat het collegedictaat in de bestuursvergadering was rond gegaan, opperde Louise Went dat enige politieke controversialiteit geen kwaad kon; de leerlingen leerden zich daardoor beter rekenschap geven van eigen overtuiging.⁴⁹

Van het eerste bestuur bleven de meeste leden langere tijd in functie om de continuïteit van de school te garanderen. Kerdijk vervulde de functie van voorzitter tot zijn dood in 1905. C.W. Janssen vervulde de taak van penningmeester. Muller-Lulofs bleef met een korte onderbreking bestuurslid en verklaarde zich in 1912 bereid om voor een jaar als voorzitter op te treden.⁵⁰ Ook in de periode dat zij niet in het bestuur zat bleven zij en Mercier zich intensief met het onder-

wijsprogramma bemoeien. Uit de toespraken van Louise Went en Muller-Lulofs bij respectievelijk het veertigjarig en het vijftigjarig bestaan, kan worden opgemaakt dat Mercier en Muller-Lulofs hun hele leven betrokken gebleven zijn bij het wel en wee van de school, al is niet meer precies na te gaan in welke hoedanigheid en voor welke periode.⁵¹

De benoeming van Emilie Knappert tot directrice in 1915 maakte een einde aan een lange periode van onzeker optredende of niet naar tevredenheid van het bestuur functionerende directrices. Elisabeth Boissevain, directrice van 1899 tot 1904 bleef na haar huwelijk met Gunning tot haar vroegtijdige dood actief voor de school. Volgens leerlingen en bestuur beschikte haar opvolgster Mejjuffrouw S. Lefébure (directrice van 1904 tot 1909) – afkomstig uit de armenzorg en protégée van Muller-Lulofs – over 'te weinig overwicht'.⁵² De derde directrice J. van Anrooy (directrice van 1909 tot 1915), was de eerste leidinggevende vrouw met een academische achtergrond op de school. Zij probeerde de opleiding een meer intellectuele, algemeen- vormende wending te geven naar het model van de Women's Colleges in Amerika en de Frauen Hochschule in Leipzig en Berlijn, instituten die nauwe banden onderhielden met de universiteit en de feministische beweging.⁵³ Om de band met de universitaire wereld te verstevigen traden de professoren Kohnstamm en Steinmetz tijdens haar bewind toe tot het bestuur⁵⁴ en begon Bierens de Haan wijsbegeerte, cultuurgeschiedenis en ethiek te doceren. Gezien zijn 'ondemocratische' opvattingen over de sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk en zijn eerder veronderstelde ongeschiktheid als docent, is het bestuurslidmaatschap van Steinmetz op zijn minst opmerkelijk te noemen. Anrooy nam zelf de lessen in sociaal-economische theorieën op zich. De door Anrooy voorgestane koerswijziging bracht haar in conflict met Muller-Lulofs, die het voorstel als te intellectualistisch en zuiver sociaal-economisch afwees.⁵⁵ Muller-Lulofs zette haar argumenten kracht bij met het dreigement onmiddellijk een nieuwe school voor maatschappelijke werk te zullen oprichten als aan haar kritiek voorbij werd gegaan.⁵⁶ Wat de School voor Maatschappelijk Werk volgens haar op de universiteit voor had, namelijk karaktervormend onderricht, dreigde met de voorgestelde programmawijziging te verdwijnen. In tegenstelling tot de universiteit leerde de school het meisje om als toekomstige vrouw een plaats in de samenleving te zoeken en haar houding te bepalen tegenover de tegenstrijdige eisen die het moderne vrouwenleven aan haar stelden.

6.2.4 toch 'een zenuw-ziek product'?

Om de aantrekkelijkheid van de school te verhogen experimenteerde het bestuur in de eerste zestien jaar met verschillende formules, die geen van alle een doorslaggevend succes waren. Op het programma verschenen na 1900 voordrachten over de vrouwenbeweging, waarvoor Tydema, Goekoop en Marie Jungius werden aangetrokken.⁵⁷ Toen zich voor het cursusjaar 1903 nog maar twee studenten hadden aangemeld en ook het aantal toehoorders terugliep, overwoog men een voorbereidend jaar in te lassen waarin leerlingen zich op de opleiding

konden oriënteren. Een jaar later ging het bestuur er toe over om de 'Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid' te herdopen in 'School voor Maatschappelijk Werk', omdat 'sociaal' en 'socialistisch', als gevolg van de oplopende sociale spanningen van de Spoorwegstaking in 1903, meer dan ooit tevoren als één pot nat werden gezien.⁵⁸

Nadat in 1903 de inschrijving voor een jaar was opgeschort, ging het bestuur in conclaaf over de vraag wat er schortte aan de opleiding. Janssen legde zijn medebestuurleden de vraag voor of het stagnerende leerlingenaantal niet te wijten was aan de overdaad aan boekenwijsheid en stelde daarom voor om leerlingen voorafgaand aan de opleiding een jaar de praktijk in te sturen.⁵⁹ Kerdijk meende dat leerlingen niet meteen met allerhande ellende geconfronteerd moesten worden. Vanuit deze overweging had hij zijn medebestuurleden al in een eerdere vergadering in overweging gegeven of meisjes na het middelbaar onderwijs niet eerst wat meer in de huiselijke kring moesten verkeren om 'haar tot gewone huishoudelijke vrouwen te laten opgroeien'.⁶⁰ Zijn overpeinzing ontlokte een ander bestuurslid het voorstel een jaar huishoudschool in te lassen.

De malaise gaf nieuwe voeding aan de gedachte dat intellectuele inspanning de krachten van vrouwen te boven zou gaan. Zo kwam Janssen op de proppen met een zenuwarts die een 'gedecideerde achteruitgang' had vastgesteld bij de oud-leerlingen die zich aan zijn zorgen hadden toevertrouwd.⁶¹ De vergadering reageerde met het besluit om voortaan voorzichtig te zijn met het aannemen van 'zenuwpatiënten'. Treub bleef echter onverkort vasthouden aan zijn overtuiging dat goede theorie een gezond tegenwicht bood voor een te grote sociale gevoeligheid.

Ook het gebrek aan 'opvoeders, die met hun hele persoon zichzelf aan het sociaal werk wijden'⁶², werd als mogelijke oorzaak genoemd van de dreigende mislukking. Dat Mevrouw Went als woningopzichteres haar leerlingen in het werk kon voorgaan, verklaarde volgens Janssen waarom het woningwerk betrekkelijk succesvol was en armenzorg en kindercare niet. Daarom nam het bestuur zich voor de verantwoordelijkheid voor ieder specialisme op te dragen aan een inspirerende kracht, die tevens als praktijkbegeleidster kon optreden.⁶³ Emilie Knappert nam het op zich om de leerlingen in het volksontwikkelingswerk in te leiden. Zoals de ingewijden verwacht hadden ging deze taak haar zo goed af, dat zelfs Mercier verleid werd om de cursus uit belangstelling te volgen.⁶⁴ De net aangestelde directrice Lefébure werd de armenzorg toevertrouwd.

Aangeslagen door de vroegtijdige en tragische dood van Kerdijk, 'op wie wij alle steunden', besloot het bestuur om Muller-Lulofs, wegens gezondheidsredenen in 1900 opgestapt, te verzoeken haar bestuurswerkzaamheden te hervatten.⁶⁵ Tegelijkertijd wees men het onderwijsplan dat Muller-Lulofs had ontwikkeld om de tijd tussen achttien en drieëntwintig jaar te overbruggen van de hand, omdat Muller-Lulofs ervan verdacht werd 'te veel het belang van gedesorienteerde meisjes op het oog te hebben'.⁶⁶ De oude controverse over het internaat indachtig stelde de gezamenlijke vergadering zich op het standpunt, dat de opleiding geen

'geperfectioneerde meisjeskostschool' mocht worden. De 'gaping' tussen de schoolverlaters en het 'rijpere materiaal' dat voor de school geschikt was, rechtvaardigde 'het aan werk helpen van leeglopende meisjes' nog niet.

Zelfs buitenstaanders kon het niet ontgaan zijn dat de school er na haar eerste jaren weinig florissant voorstond en het bestuur voelde zich dan ook geroepen zich over deze stand van zaken bij de voorlichting over de school te verantwoorden. De opeenvolgende brochures herhaalden steevast dezelfde argumenten voor de geringe toeloop van leerlingen, zoals het gebrek aan een eigen behuizing, de gelijktijdige openstelling van de universiteit voor vrouwen en de bij vele ouders levende vrees dat het onderwijs aan de school van maatschappelijk werk hun dochters in de armen van het feminisme of de sociaal-democratie zou drijven.⁶⁷ Ook zou de school zichzelf uit de markt prijzen door de ongunstige toelatingsleeftijd van drieëntwintig jaar – waardoor de aansluiting met de middelbare school werd gemist – en door de onzekerheid om in het maatschappelijk werk een middel van bestaan te vinden. Om aan de ouderlijke bezorgdheid tegemoet te komen gaf Muller-Lulofs zich grote moeite om eventuele anti-feministische en anti-socialistische sentimenten te ontzenuwen en uit een te zetten hoe het bestuur aan de overige, meer praktische bezwaren tegemoet wou komen.

Bij een vergelijking van de 'officiële' verklaring (dat wil zeggen de door het bestuur geautoriseerde lezing van Muller-Lulofs) met de discussies in het bestuur over de geringe populariteit van de school, valt de discrepantie tussen beide op. Ten eerste verklaarden de officieel aangevoerde argumenten onvoldoende waarom het bestaansrecht van de school niet fundamenteel ter discussie kwam te staan. Het geringe aantal leerlingen – van 1899 tot 1910 leverde de school volgens het jaarverslag van 1910-1911 97 afgestudeerden af – gaf er alle aanleiding toe.⁶⁸ Het aantal leerlingen rechtvaardigde bijvoorbeeld nauwelijks dat in 1912 tot de aanbesteding van een eigen schoolgebouw werd overgegaan. De grote investering van tijd en geld van bestuursleden en docenten wijst erop dat het actuele aantal studenten van minder betekenis was dan de strategische betekenis op langere termijn. Het initiatief kon ook in ruimere kring op steun rekenen, zoals onder andere bleek uit de animo van kapitaalkrachtige sympathisanten om in 1911 ten behoeve van de school een vereniging op te richten en het benodigde kapitaal voor een eigen schoolgebouw op tafel te leggen.⁶⁹ De school vormde in de eerste plaats een niet te loochenen bewijs van de sociale betrokkenheid van de hervormingsgezinde burgerij bij de sociale kwestie en van het sociale verantwoordelijkheidsgevoel van vrouwen. De tijdgeest was zodanig dat men zoals Muller-Lulofs dat noemde 'als het ware met de orde der democratie als modeartikel in het knoopsgat liep'.⁷⁰ In de tweede plaats zagen de bestuursleden van het eerste uur in de school de belichaming van een moderne, rationele aanpak van het sociale vraagstuk en een strategisch middel voor de verspreiding van deze aanpak. De meest expliciete exponent van deze gedachte, Muller-Lulofs, preeks de school en de 'kerngezonde gedachtengang' waarop zij gebaseerd was aan als een 'waarborg voor een steeds deugdelijker beoefening van het maatschappelijk werk'.⁷¹ Door

goed opgeleide krachten zou deze grondgedachte zich als een olievlek over Nederland verspreiden en de publieke opinie over het sociale vraagstuk in de juiste richting beïnvloeden.

Het is onwaarschijnlijk dat de strubbelingen in het bestuur louter te wijten waren aan 'het zoeken en tasten', zoals sommige bronnen ons willen laten geloven. Bij nader inzien bestaat er een opmerkelijke discrepantie tussen de wens de vrouwelijke invloed in de maatschappij en in het sociaal werk tot gelding te brengen en de huiver daar concreet gevolg aan te geven. Deze tegenstrijdigheid uitte zich onder andere in de systematische afwijzing van de voorstellen van Muller-Lulofs om aan dit streven handen en voeten te geven. Hoewel het bestuur vanaf het begin een opleiding met een vrouwelijk karakter voor ogen stond, wist men nauwelijks hoe daaraan gestalte te geven, vooral ook omdat voorbeelden elders in de wereld nog vrijwel ontbraken. Bij een deel van het bestuur leefde bovendien de angst dat leerlingen of oud-leerlingen zich in het maatschappelijke veld zouden vergalopperen en school en bestuur te schande zouden maken. Het precaire balanceren tussen de verbetering van de omstandigheden en de verbetering van mensen was zeker voor aspirant-sociaal-werkster geen eenvoudige opgave. Waar het één ophield en het ander begon kon immers niet in zijn algemeenheid worden vastgesteld. In het algemeen was het bestuur toch zeer beducht voor de beschuldiging met het gepraat over sociale toestanden de revolutie, c.q. het kapitalisme in de kaart te spelen. Tekenend voor deze houding is bijvoorbeeld de opstelling ten aanzien van de leerlinge Douwes Dekker, een 'wereldhervormster' en 'warhoofd', die door het bestuur wegens onvoldoende prestaties de wacht kreeg aangezegd.⁷² Nadat zij alsnog voldaan had aan de gestelde voorwaarden, neigde het bestuur er niettemin toch naar haar van school te verwijderen en haar de toegang tot het praktisch gedeelte te ontzeggen. Louise Went, die zich tegen dit besluit verzette en aanbood het probleemgeval onder haar hoede te nemen, rapporteerde na verloop van tijd dat ze alleen maar vol lof kon zijn over de prestaties van Douwes Dekker. Ook het lange tijd vasthouden aan de 'onpraktische' minimum toegangsleeftijd van drieëntwintig jaar kan niet los worden gezien van de huiver voor gezichtsverlies. Muller-Lulofs relativeerde de alleszins begrijpelijke, maar niet geheel rechtvaardige bezwaren van het bestuur, door er op te wijzen dat ook de arts, de predikant en de advocaat bij aanvang van hun werkzaamheden niet over de wijsheid beschikten die hun ambt vereiste en 'zomaar op de mensheid werden losgelaten'.⁷³ Net als bij het debat over een vrouwelijke directrice, stelde zij zich ook bij deze gelegenheid op het standpunt dat men niet moest overvragen en zij wist zich daarbij gesteund door Went en Kerdijk. 'Mag men niet vol vertrouwen aan de praktijk van het leven een deel van iedere "opleiding" overlaten?', schreef Muller-Lulofs al in 1903 in *De Gids*.

De stiefmoederlijke behandeling van armenzorg was het tweede punt waarover Muller-Lulofs de strijd aanbood in het bestuur. Om iedere associatie met de kwade reuk waarin de ouderwetse filantropie stond te vermijden, had Kerdijk er in eerste instantie zelfs op aangedrongen de (bedelende) armenzorg niet in het

onderwijsprogramma op te nemen. In tegenstelling tot de eigenlijke, bedelende armenzorg stonden nieuwere vormen van sociaal werk, zoals het volkswelzijnswerk en het woningopzicht, bij Kerdijk en andere sociale hervormers in een beter blaadje, vermoedelijk vanwege hun preventieve karakter. Het besluit van de Vereniging van Liefdadigheid naar Vermogen om buiten de school om een cursus voor armenbezoekers op te zetten, bewees volgens Muller-Lulofs ook voor buitenstaanders zonneklaar dat de school haar vingers niet aan de hervorming van de harde kern van het filantropische bedrijf wilde branden.⁷⁴

Muller-Lulofs deelde de bezwaren tegen de stigmatiserende werking van ouderwetse filantropie volledig en wist uit eigen ondervinding hoe wijdverspreid het neerbuigende optreden van de armenbezoeker nog was. Zij achtte het dan ook een blamage om dergelijke praktijken ongemoeid te laten. Niet ten onrechte ging ze er van uit dat juist in de in grote getale uit de grondschietsende, ongecontroleerde armenzorgclubjes de elementaire rechten van de meest kwetsbaren op grove wijze geschonden werden:

'Maar er is geen wet, die beschermt 't proletariaat tegen al diegenen, die, met of zonder roeping, met of zonder verstand, met of zonder liefde of tact, uit imitatie-zucht of verveling, tot genezing van zenuwziekte, gedreven door een behoefte aan onderzoek, die geen eind ooit neemt, of tuk op emotie, geestelijke vivisectie uitoefenen op al die "onterfden", wier economische afhankelijkheid hen weerloos maakt ook tegen den indringer op geestelijk gebied.'⁷⁵

Voor Muller-Lulofs hing het slagen van de school direct samen met de vraag of deze onderneming een humanisering en professionalisering zou weten te bewerkstelligen van het meest traditionele en verdachte burgerlijke bolwerk, de armenzorg. Dat de armbezoekster een oordeel moest vellen over het gedrag van de arme stond voor Muller-Lulofs niet ter discussie, maar het optreden en de oordeelsvorming van de armbezoekster behoefde grondige verbetering. Zake-lijkheid en respect dienden daarbij hand in hand te gaan. In de paragraaf over de armenzorg komen we nog terug op de wijze waarop Muller-Lulofs de oordeelsvorming en het gedrag van armbezoekster gestalte probeerde te geven. In dit verband volstaat het om te vermelden dat haar vroegtijdige poging om in het programma aandacht aan het methodisch handelen te besteden, bij het bestuur geen gehoor vond.⁷⁶ Het bestuur wees het vak methodiek als 'te oppervlakkig en te Engels' af en bewees hiermee weinig gevoel te hebben voor datgene wat door latere generaties van sociaal werksters als de essentie van het vak zou worden opgevat.⁷⁷

Voor de bezoldigde functies die er in de armenzorg te vergeven waren, preferreden de burgerlijke armbesturen zelfs in de grote steden nog steeds onopgeleide mannen boven geschoolde vrouwen.⁷⁸ Omdat dit aanstellingsbeleid geen specialisatie in de armenzorg rechtvaardigde en ook vanwege de karaktervormende waarde van armenzorg wilde Muller-Lulofs deze werksoort een plaats in het algemeen-inleidende en voor iedereen verplichte gedeelte van de opleiding bezorgen.⁷⁹ Behalve dat het armbezoek bij uitstek gelegenheid bood om iedere leerling

de juiste grondhouding en gedragscodes bij te brengen, bracht het hen met alle facetten van het sociale vraagstuk en de donkerste zijde van de samenleving in aanraking.

Bij nadere beschouwing bevat het 'armenzorgoffensief' van Muller-Lulofs een element dat nog niet ter sprake is geweest. Waar de mannelijke bestuursleden de vrouwelijke leerlingen in bescherming wilden nemen voor de gevaren van de samenleving en hen daarmee terugverwezen naar de huiselijke sfeer (Kerdijk wilde de meisjes immers langer thuishouden), de huiselijke bezigheden (huishoudonderwijs, Gunning) en het vertrouwde rijk der kinderen (fröbelen in kinderclubjes en kinderbewaarplaatsen), wenste Muller-Lulofs ze juist zoveel mogelijk te confronteren met alle belangrijke levenskwesaties. Het bestuur keerde zich dan ook niet louter uit politieke overwegingen tegen een meer prominente rol voor de armenzorg in de opleiding, maar ook met het argument dat het niet verantwoord was om meisjes uit beschermde milieu's al zo vroeg met alles wat er in de wereld te koop was te confronteren. Toen bijvoorbeeld de inmiddels opgerichte Bond van Leerlingen en Oud-leerlingen aan het bestuur verzocht een cursus over het prostitutievraagstuk te organiseren, beschikte het afwijzend.⁸⁰ Mercier betoogde daarentegen dat het onrealistisch en gevaarlijk was om 'de feiten des levens' voor aankomende vrouwen verborgen te houden. De vraag was niet of men meisjes in de 'donkere zijde van de samenleving moest inwijden maar hoe. Het ging Muller-Lulofs met andere woorden niet om een herstel van traditionele vrouwelijkheid maar om een nieuw soort van 'niet-wereldvreemde' vrouwelijkheid, waar een uitstralende werking naar het openbare leven van uit moest gaan. Ze kon wat betreft deze kwestie volledig meegaan in Mercier's uitspraak dat door het tot gelding brengen van deze vrouwelijkheid pas het 'echt menselijke' dat sociale kennis vruchtbaar maakte, te voorschijn kon komen.⁸¹

Waar het bestuur 'zenuwzieke' leerlingen van de school probeerde te weren, zag Muller-Lulofs, terwijl zij de noodzaak van geestelijke stabiliteit in het sociaal werk erkende, de school als een middel om de verspreiding van 'zenuwziekte' onder jonge vrouwen een halt toe te roepen. 'Levensmoetheid' en geestelijke onevenwichtigheid waren in haar analyse van het vrouwenvraagstuk dan ook niet inherent aan het vrouw-zijn, maar typische tekenen des tijds en als zodanig veranderbaar. Evenals Mercier karakteriseerde Muller-Lulofs de tijd waarin ze leefde als een overgangstijdperk, waarin het realiseren van tot nu toe onvermoede vrouwelijke talenten om de voorrang streed met 'het verlangen naar het zieleverbond met de man'.⁸² Dit dualisme vroeg om een oplossing waarbij recht gedaan kon worden aan beide kanten van het vrouwenbestaan:

'Vraagt men zich af, welke opleiding voor onze meisjes de geschikste zal zijn, dan moet het antwoord luiden: die welke haar tegelijkertijd geschikt maakt en om zich als éénling een weg door 't leven te banen, en om haar taak als huisvrouw en moeder met talent en toewijding te vervullen.'⁸³

In het tijdperk-Knappert was er meer dan voorheen aandacht voor culturele vorming, zoals toneeluitvoeringen en revues (Collectie IISG).

Ook aan de eenling gaf een werkterrein dat in overeenstemming was met haar aanleg en natuur de meeste kans op vervulling en levensgeluk. Het moedergevoel dat Muller-Lulofs diep in iedere vrouw verankerd wist – het beste wat de vrouwelijke sekse de mensheid te bieden had – diende niet te verschrompelen tot 'egoïstisch zelfbehagen in eigen kleine kringen' en als een allesomvattende liefde 'overgeplant te worden in de grote, smartelijke mensenwereld'.⁸⁴

Wie dit 'geestelijk moederschap' zou karakteriseren als een compromis tussen traditionele huiselijke vrouwelijkheid en moderne professionele vrouwelijkheid, doet onvoldoende recht aan het vernieuwende in deze definitie van het vrouwenbestaan. Evenals Mercier wees Muller-Lulofs iedere neiging tot 'particularisme' af, zowel voor moederschap in als buiten het gezin; ook vrouwen dienden zich een 'geheel onpersoonlijk altruïsme' eigen te maken waarmee 'de wereldkamp tussen recht en onrecht, liefde en egoïsme kon worden gestreden'.⁸⁵ In vergelijking met Mercier's 'open' definitie van vrouwelijkheid, liet Muller-Lulofs zich veel stilliger uit over de ware aard van de vrouw. Waar Mercier zich identificeerde met het vrouwenvraagstuk, zag Muller-Lulofs deze kwestie als een probleem van 'de meisjes'. Hier sprak een moeder over de hoofden van 'onze' meisjes tot andere opvoeders. Terwijl een deel van de schoolleiding de neiging had om vrouwelijke leerlingen te pathologiseren, leidde de benadering van Muller-Lulofs eerder tot een pedagogisering van het vrouwenvraagstuk.

Met het directoraat van Knappert (1914-1926) ging de droom van Muller-Lulofs in vervulling, hoewel 'de Knappert' zelf aanvankelijk sterk aan de levensvatbaarheid van de school twijfelde. Als docent had Knappert maar al te vaak moeten vaststellen dat aankomende studenten zich meer bekommerden om de vraag wat het maatschappelijk werk voor hen kon betekenen, terwijl de vraag moest zijn wat zij voor het werk konden betekenen.⁸⁶ Zelfs een jaar na haar aantreden vroeg Knappert zich in een bestuursvergadering nog af hoe men met zoveel 'abnormale meisjes' van de opleiding een instelling voor openbaar nut kon maken.⁸⁷ Er was op zich niets op tegen om van tijd tot tijd als 'biechtvader' (sic!) of 'psychiater' op te moeten treden, alleen kon de schoorsteen daar niet van branden. Knappert pakte daarom alles aan om de school een bredere en gezondere basis te geven en slaagde er onder andere in om naast de al bestaande cursus voor bibliotheekwerk ook een aanvullende opleiding voor de wijkverpleging te organiseren. Zij zette met deze verbreding een lijn door waarmee in de voorafgaande periode al een begin was gemaakt: het aanbieden van cursussen voor een speciale beroepsgroepen. Ondanks haar gevorderde leeftijd van vijfenvijftig jaar en haar veeleisendheid slaagde zij er wonderwel in de school zodanig te consolideren, dat de discussies over het bestaansrecht van de school spoedig tot het verleden gingen behoren.

6.3 'een tempel aan de dienst van het goede gewijd'

Zoals de Engelse opleiding voor sociaal werk, was ook de Toynbee Hall een voorbeeld voor het Nederlandse volksontwikkelingswerk, dat op de 'vanzelfsprekende aanraking van ontwikkelden en ongeleerden, van rijken en armen' aanstuurde.⁸⁸ Toynbee Hall was een initiatief van het Engelse domineesechtpaar Barnett, dat hun geesteskind naar de sociale hervormer Arnold Toynbee had vernoemd. Het Nederlandse volksontwikkelingswerk, dat met de oprichting van de vereniging 'Ons Huis' in 1891 zijn beslag kreeg, werd dan ook wel met de naam Toynbee-werk aangeduid.⁸⁹ Zoals de 'Opleidingsinrichting voor sociale arbeid' een school ten behoeve van de sociale opvoeding van de meergegoeden was, zo moest 'Ons Huis naast een hogeschool voor het volk ook tot een school voor de vriendschappelijke omgang der standen' uitgroeien. Mercier deed met een portret van Toynbee in het *Sociaal Weekblad* uit de doeken waarom de Amsterdamse vereniging haar werk 'in de geest van Toynbee' had opgezet.⁹⁰ Deze hoogleraar staathuishoudkunde in Oxford verzette zich tegen de gewoonte de economie te beschouwen als een schaakspel, waarin arbeiders als pionnen heen en weer geschoven en opgeofferd konden worden. Hij zocht volgens het artikel toenadering tot het volk om het vreedzaam verzet tegen de gevolgen van de industrialisatie te steunen en niet om het tot gewelddadige opstand aan te zetten, zoals de Russische revolutionairen van zijn dagen dat deden. Getroffen door de

wijze waarop Toynbee het volk tegemoet trad liet Mercier hem op de volgende wijze aan het woord:

'Vrienden, wij mannen der bourgeoisie wij zijn het die u verwaarloosd hebben. In plaats van rechtvaardigheid hebt u liefdadigheid bij ons gevonden, in plaats van sympathie koele raadgeving'.⁹¹

Dit 'wij mannen' was voor Mercier geen bezwaar om zich met hart en ziel aan de ontwikkeling van het Ons Huis te wijden. Ondanks haar slechte gezondheid, waardoor zij niet in staat was de dagelijkse leiding op zich te nemen, bemoeide zij zich zo intensief met het beleid en de programmering, dat zij na haar dood door Treub werd herdacht als de 'verborgen drijfkracht die de eigenlijke uitvoerders hun taak aanwees'.⁹² De dagelijkse leiding kwam in handen van J.A. Tours, een ex-dominee en een 'goedmoedige huisvader'. Bij de opvolging van Tours vond Mercier het opnieuw noodzakelijk dat naast de adjunct-directrice Lien van Asperen, een oud-leerlinge van de school voor maatschappelijke werk, een man directeur zou worden.⁹³ Een mannelijke leiding voor Ons Huis achtte ze niet alleen noodzakelijk voor de acceptatie bij het grote publiek, maar ook om in het geval van lastige bezoekers 'krachtig op te kunnen treden'. De werkmans, 'vaak onbillijk en hard' door een moeilijk leven, vroeg om een man 'in de volle zin des woords'.⁹⁴ Daarbij mocht hij 'geen greintje patronaatsgevoel in zich hebben'. Muller-Lulofs beval haar Piet Bos aan als een man van 'zuiver ethische beginselen, met een helder hoofd, een warm hart en een democraat'.⁹⁵ Hoewel het niet helemaal duidelijk is wat Mercier zich bij het 'krachtig optreden' van 'een man in de volle zin des woords' voorstelde, kon Tours daar tegenover Emilie Knappert kort en duidelijk over zijn. Op Knappert's vraag of het verstandig was om als vrouw de leiding van het Leidse Volkshuis op zich te nemen, antwoordde hij met de tegenvraag of zij zichzelf in staat achtte een dronken man te verwijderen.⁹⁶

Net als Muller-Lulofs hadden ook de initiatiefnemers van Ons Huis in Amsterdam hun plannen in een vroegtijdig stadium aan Mercier voorgelegd. Mercier vond de filantroop P.W. Janssen bereid zijn plan voor een bewaarschool in de Amsterdamse Jordaan te laten varen voor een volkshuis aan de Rozenstraat. Voor de 'volksacademie' werden kosten noch moeite werden gespaard – Janssen legde voor de aankoop van de grond, de bouw en de exploitatiekosten in één keer driehonderdduizend gulden op tafel⁹⁷ – terwijl de Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid zich jaren later met geleende ruimtes moest zien te behelpen. Het gebouw van 'Ons Huis', ontworpen door de gerenommeerde architect, C.B. Posthumus-Meyers, bevatte onder andere een bibliotheek, een gymnastiekzaal, verschillende clublokalen, een bestuurskamer, een conciërgewoning en een kleine en grote zaal voor voordrachten en feestelijke samenkomsten en uitvoeringen.

Mercier voorvoelde kennelijk dat haar lievelingsproject meer dan welk ander sociaal-liberaal initiatief onder socialistische druk zou komen te staan. De medewerking van sociaal-democraten als Tak en Gerhard kon dat niet voorkomen.⁹⁸ Haar raad aan de voorbereidingsgroep om het plan 'hoog boven de strijd der

partijen te houden' mocht echter niet baten.⁹⁹ Het ruim opgezette en verzorgde gebouw zette kwaad bloed bij het radicale deel van de arbeidersbeweging. Toen de door Tours als 'veelbelovend' aangeprezen stichting haar deuren opende, zag Domela Nieuwenhuis in dit initiatief een snode poging om het naburige, socialistische ontspannings- en verenigingsgebouw Constantia 'onder' te helpen. *Recht voor Allen* schreef dan ook dat 'de rijksdaalders van de heer Janssen zegevierend het hoofd boden aan de centen der arbeiders', maar dat 'dezen niet moesten vergeten dat niet hetgeen voor maar wat door hen gedaan werd, het meest moest worden op prijs gesteld'.¹⁰⁰ Ter gelegenheid van het bezoek van koningin Emma en prinses Wilhelmina in 1893, riep Troelstra het socialistische bestuurslid Gerhard publiekelijk ter verantwoording over zijn medewerking aan dit paradepaardje van de 'kapitalist Janssen'. Om zich van iedere blaam te zuiveren beriep Gerhard zich op de neutraliteit van Ons Huis. In beginsel stond het alle gezindten vrij om hun politieke overtuiging in Ons Huis in geschrift en door middel van discussie en voordrachten naar voren te brengen en sociaal-democraten moesten naar zijn mening dergelijke gelegenheden benutten.

Hoewel het loslaten van het 'neutraliteitsbeginsel' de geloofwaardigheid van Ons Huis in ernstige mate zou aantasten, kostte het de niet-socialisten in het bestuur nogal wat zelfoverwinning om in alle gevallen de consequenties van hun zelfgekozen uitgangspunt te accepteren. Zo tekende de secretaris van de jonge vereniging C.A. Verrijn Stuart protest aan tegen het opnemen in de leesportefeuille van *Recht voor Allen* als een blad dat de arbeider opvoedde tot 'een misdadig revolutionair'.¹⁰¹ Mercier kostte het 'hevige inwendige strijd' om ten aanzien van dit blad consequent te zijn en ook de 'hatelijke toon' van Z. van de Bergh, een los werkmans die zich als spreker voor een lezingencyclus had aangemeld, vond ze maar nauwelijks te verteren.¹⁰² Desalniettemin kwam *Recht voor Allen* op de leestafel terecht en trad Van de Bergh op in de reeks van staathuishoudkundige lezingen, die Mercier 'zoo graag goed, degelijk, leerrijk en verheffend wilde zien worden'.¹⁰³

Dat J.W. Gunning, hoogleraar in de theologie, 'een grote armoede bij de zogenaamd neutralen constateerde' trok Mercier zich veel minder aan.¹⁰⁴ Gunning, (niet te verwarren met het bestuurslid van de sociaal-werkopleiding J.H. Gunning, de latere hoogleraar pedagogiek) meende dat beschaving niet denkbaar was zonder een zedelijk godsdienstig beginsel. Mercier antwoordde hem in de geest van haar klassieke filosofische overtuiging die in hoofdstuk drie aan de orde kwam: 'Ons Huis' was een tempel aan de dienst van het goede gewijd'.¹⁰⁵ Om de heer Gunning en de zijnen voor eens en voor altijd de mond te snoeren schreef zij onder meer:

'Wij hebben geen dogma's, geen leer omtrent het wezen der ondoorgrondelijke eerste oorzaak van het bestaande nodig om ons doelwit, onze aspiratiën, om dat wat voor ons "het hogere en het diepere" is door al wie tot ons komt te doen verstaan'.¹⁰⁶

Ons Huis bood een programma voor het hele gezin met onder andere kinderen muziekclubs, naai-, verstel-, kook-, toneel-, gymnastiek-, scherm- en taallessen, en juridisch advies. Zowel voor kinderen als volwassenen werden geregeld uitjes georganiseerd in of in de nabijheid van de stad. Mercier vormde samen met professor Cort van Linden, Tours en Van Duivenbode (timmerman) de 'subcommissie staathuishoudkundige lezingen', die populaire voordrachten over sociale en politieke vraagstukken organiseerde. In dit kader vroeg zij Pekelharing een lezing te geven over 'het Europeesche volksleven in deze eeuw'¹⁰⁷ en strikte ze Gerhard, Quack, Wibaut, Stork, Knappert, Kerdijk en Berlage voor spreekbeurten over de arbeidersbeweging, het socialisme, het kiesrecht, de positie van de vrouw en de bouwkunst. Bekende namen zorgden vaak voor meer toeloop dan het onderwerp als zodanig. Tot verdriet van Mercier bedankte Pekelharing vanwege het politieke geharrewar rond Ons Huis.

In een discussie ter gelegenheid van de 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898' stelde de sociaal-democraat Wibaut, die in Middelburg zelf een volkshuis had opgezet, opnieuw het neutraliteitsbeginsel van Ons Huis ter discussie.¹⁰⁸ Hij gaf te kennen het niet realistisch te vinden dat het Toynbee-werk in Nederland de klassen nader tot elkaar zou brengen. In tegenstelling tot het Engelse voorbeeld gaven Nederlandse Toynbee-aanhangers geen steun aan vakbondsorganisatie en stakingen. Zoals al uit deze vergelijking is op te maken, verwierp Wibaut het Toynbee-werk niet integraal. Eén van de stellingen die hij zijn gehoor voorlegde luidde dan ook:

'Leden der bezittende klasse, die beseffen het goed recht der arbeidersklasse, vinden in Toynbeewerk dat de klassenstrijd erkent, een waardige taak.'¹⁰⁹

Het *Sociaal Weekblad* trachtte de bedenkingen van Wibaut in een verslag van de discussie te ontzenuwen met het argument 'dat het ter hand nemen van de ontwikkeling van de arbeiders de meergegoeden zou leren om ook in de economische strijd de zijde van de arbeiders te kiezen'. Toynbee-werk moest meer gezien worden als een waardevol indirect instrument in de economische strijd, omdat het de bourgeoisie inzicht in het volksleven verschafte.¹¹⁰ Ook voerde het blad aan dat de pluriformiteit van de arbeidersbeweging partijdigheid onwenselijk maakte.

Ook andere organisaties van Toynbee-werk in den lande hadden met kritiek te kampen. Zo heette het Leidse Volkshuis tot woede van de directrice Knappert in de volksmond ook wel het 'paaihuis'.¹¹¹ Het 'paaien' beperkte zich niet tot de centen maar had ook betrekking op de politiek van klassentoenadering. Een project dat voor en niet met de lagere standen was opgezet bleef een filantropisch klank houden. Professor van der Vlught, zelf bestuurslid van het Leidse Toynbee-werk, bezigde in dit verband de term 'intellectuele filantropie'.¹¹²

De opletende toehoorder die op de Tentoonstelling de 'Besprekingen over maatschappelijk werk' had gevolgd kon niet ontgaan zijn dat het volkswontwikkelingswerk in Rotterdam op een enigszins andere manier werd aangepakt dan in

Amsterdam. Rutgers-Hoitsema hield bij deze gelegenheid een inleiding over een Rotterdamse buurtvereniging, die volgens 'democratische beginselen' was opgezet.¹¹³ In samenwerking met arbeidersvrouwen was op een hofje van arbeiderswoningen een ruimte gehuurd, die het mogelijk maakte met weinig kapitaal en op kleine schaal te beginnen. Alleen de buurtbewoners konden lid van de vereniging worden en hadden het voor het zeggen. Neutraliteit op politiek en godsdienstig gebied moest ook hier een optimale toegankelijkheid voor alle buurtbewoners garanderen. Van betaalde krachten is in het verslag geen sprake. Voor de handhaving van de orde waren dagelijks telkens twee leden van de uit vrijwillers bestaande commissie van toezicht aanwezig. Rutgers-Hoitsema had van tevoren bij het organisatiecomité van de Nationale Tentoonstelling geïnformeerd of het de bedoeling was de Rotterdamse Buurtvereniging met ander Toynbee-werk te vergelijken.¹¹⁴ In haar relaas kwamen andere opvattingen over Toynbee-werk niet aan de orde, al suggereerde haar beschrijving wel dat het Rotterdamse initiatief democratischer was opgezet dan 'ander Toynbeewerk'.

Al doet het nalopen van schoolplichtige kinderen de hand van de ex-schooljuffrouw Hoitsema vermoeden, de opgesomde activiteiten verschilden niet zoveel van de Amsterdamse zusterorganisatie: ook hier was sprake van taal-, tekenen-, zang- en kinderclubs. Net als in Amsterdam werd ook in Rotterdam voor iedere activiteit een kleine financiële bijdrage gevraagd om iedere schijn van liefdadigheid te vermijden.

Ook Emilie Knappert corrigeerde de oorspronkelijke – lees: Amsterdamse – formule van het Toynbee-werk op een aantal punten. Het streven het volk te laten delen in de kennis van de ontwikkelden en om de standen nader tot elkaar te brengen, had volgens Knappert in de regel 'waanwijsheid' en 'halve kennis' opgeleverd en moest ook als middel ter voorkoming van de klassenstrijd als mislukt worden beschouwd.¹¹⁵ 'De verhouding van meester tot leerling' was niet de meest bevorderlijke om als mens met elkaar in aanraking te komen. Naar Knappert's overtuiging diende men bij volkshuizen niet aan onderwijs te denken; het was geen school waar men 'nuttige kennis om in het leven vooruit te komen verwierf', maar waar kennis 'om haar zelve werd begeerd'. Het was niet de taak van het Toynbee-werk om 'van het fabrieksmisje een dienstbode te maken en de dienstbode in een verpleegster te veranderen', maar om 'het dienstmeisje de rijkdom van het leven in haar omstandigheden als dienstmeisje te doen inzien, de schoenmaker de adel van handarbeid voelbaar te maken', et cetera.¹¹⁶ Cursussen om hogerop te komen waren gerechtvaardigd, zolang gemeente of rijk de arbeider geen gelegenheid gaven zich in zijn eigen vak tot de eerste onder zijn gelijken te bekwamen, maar ze droegen niet bij aan het wezenlijke van het volkswontwikkelingswerk: levensverrijking.

Knappert's scherpe onderscheid tussen 'nuttige' en algemeen vormende kennis geeft aan dat zij weinig van de 'Amsterdamse beginselen' begreep. Hoewel men zich met Treub kan afvragen of de wijze waarop Mercier de arbeiders probeerde in te wijden in actuele sociale vraagstukken 'niet wat hoog was gegrepen'¹¹⁷

hechte Mercier toch in eerste instantie aan de karaktervormende waarde van (hoger en lager) onderwijs. Het ging haar niet om *wat* mensen leerden maar om *hoe* ze het leerden. Aan de andere kant had het Amsterdamse Ons Huis een naïeve voorstelling van de wijze waarop democratisering van kennis en sociale verhoudingen kon worden bewerkstelligd, al deed men wel moeite de bezoekers bij de organisatie en de programmakeuze te betrekken. Zo gaf men gehoor aan de klacht van vrouwenclubs, die na verloop van tijd wel wat anders wilden dan altijd 'dat vrouwengedoe' van koken, verstellen, naaien, stoppen en strijken. De vrouwenontwikkelingsclubs die uit deze onvrede ontstonden, bleven tot in lengte van dagen hun bestaansrecht bewijzen. Statutair werd vastgelegd dat het bestuur uit achttien leden moest bestaan, waarvan vijf arbeiders en vijf vrouwen (sic!) en idealitair diende het bestuur een afspiegeling van de samenleving te zijn. Desalniettemin kostte het grote moeite om de minst geëmancipeerde geledingen van de samenleving blijvend voor bestuursfuncties te interesseren.

Van meet af aan was het de oprichters duidelijk dat de lange werkdagen van de arbeidende bevolking een van de grootste obstakels voor het volksontwikkelingswerk vormden. Het proletariaat ontbrak het niet alleen aan geld, maar ook aan vakantie, vrije tijd en fysieke conditie om deel te kunnen hebben in de cultuur, dat wil zeggen in onderwijs, politiek en kunst. Mercier verwees in dit verband naar Comte's pleidooi de bestaansvoorwaarden van het proletariaat te verbeteren als een noodzakelijke voorwaarde tot het inlijven van het 'proletariaat bij de samenleving'.¹¹⁸ Hoewel sociaal-liberalen zich daadwerkelijk voor de noodzakelijke verbeteringen van de bestaansvoorwaarden van het volk inzetten, boden dergelijke inspanningen op de korte termijn geen soelaas. Met schade en schande kwam men er achter dat een vreemde taal moeilijk te leren viel aan mensen die de grammatica van hun eigen taal nauwelijks beheersten. Ook werd ingezien dat het gezamenlijk lezen en bespreken van boeken zoals het bestuurslid Simons de latere directeur van de Wereldbibliotheek voorstelde, te veel van het concentratievermogen van de bezoekers vroeg. Levendige voordrachten en openbare discussies waren volgens Mercier meer geëigende middelen om de slaap te verdrijven.

Zoals gezegd ging Knappert de fameuze kloof tussen meer- en minvermogenen op een iets andere manier en in een iets andere toonzetting te lijf.¹¹⁹ Evenals Mercier getroostte zij zich nogal wat moeite om de misverstanden bij het publiek over het Toynbee-werk uit de weg te ruimen:

'Heb ik ongelijk te menen dat de naam "Toynbeewerk" [...] de voorstelling oproept van een welmeenend knutselwerk aan volkskinderen, hoofdzakelijk verricht door vrouwen, die vrijen tijd hebben en wel eens wat doen willen?'¹²⁰

Met deze vraag begon Emilie Knappert in 1914 een informatief stuk over de bedoelingen van het volksontwikkelingswerk onder de titel 'De taak van de vrouw in de volksontwikkeling' (Toynbee-werk). Het artikel laat zien dat Knappert zich in haar werk meer door het romantische en utopische werk van Ruskin

en Morris liet inspireren dan door sociaal-liberale hang naar sociale feiten. Voor Knappert was de discussie over de mate waarin omgevingsfactoren van invloed waren op armoede een gepasseerd station. Kort en bondig stelde ze over dit punt vast:

'Wat oorzaak heette, noemen wij bij de waren naam en wij zeggen "gevolg". Tegenover één geval van een mensch, die tot armoede vervalt door dronkenschap, staan er honderd van armoede, die menschen tot dronkenschap brengt.'¹²¹

Knappert bracht met haar volksontwikkelingswerk de principes van kleinschaligheid, respect voor het ambachtelijke en natuurliefde in stelling tegen 'het minderwaardig', zo niet 'giftig vermaak' en de gewoonte van het zich 'opsieren met prullen en het zich geven aan dingen van één dag'.¹²² Zoals te voorzien was leidde de op zichzelf toe te juichen toename van welvaart – in de vorm van stijgende lonen en toenemende vrije tijd – en kennis niet automatisch tot meer welzijn. Een volksovoeder in de ware zich des woords kon in de ogen van de natuurrinnende Knappert pas tevreden zijn als hij of zij had overgebracht dat 'de bloei van het pijpekruid en niet de hoedenwinkel de lente aankondigde'.¹²³

Hoe rijkelijk Knappert het Leidse Volkshuis ook met veldboeketten liet versieren, niets kon op tegen een eigen kennismaking met de natuur. Al spoedig wist Knappert mogelijkheden aan te boren om haar bleekneusjes voor een weekeinde of langer naar buiten te dirigeren. Het 'vakantiewerk' concentreerde zich aanvankelijk op het door de architect Oud ontworpen buitenverblijf De Vonk in de duinstreek. Later bood het landgoed van de familie Pijnappel, De Hoorneboeg, in het Gooi de Leidse fabrieksjeugd gelegenheid gedurende langere perioden met het landleven kennis te maken.¹²⁴

In tegenstelling tot Mercier en Muller-Lulofs was er bij Knappert sprake van een terugverlangen naar het natuurlijke en de eenvoud van het landelijke en harmonieuze. Hield de aanklacht tegen weeldevertoon bij de eersten vooral verband met de onrechtvaardige bevoordeling van eigen stand, Knappert fulmineerde tegen het consumeren om aan de verveling en de leegheid van het moderne bestaan te ontkomen. Zij streed tegen het 'goedkope', het onrustig zoeken naar het 'afwijkende' en 'sensationele', dat ze zowel bij 'het volksmeisje' als bij 'de beschaafde vrouw' moest constateren, en ze meende in Ruskin een bondgenoot in die strijd te herkennen:

'The woman's duty, as a member of the commonwealth, is to assist in the ordering, in the comforting and in the beautiful adornment of the state. What the woman is to be within her gates, as the centre of order, the balm of distress, and the mirror of beauty, that she is also without her gates, where order is more difficult, distress more imminent, loveliness more rare'.¹²⁵

Voor zichzelf nam Knappert geen genoegen met de bescheiden plaats, die Ruskin aan vrouwen had toebedacht. Op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898 presideerde ze de zeer druk bezochte 'Besprekingen over het maatschappelijk werk' en binnen het Toynbee-werk was ze de eerste en voorlopig enige

vrouw die een leidinggevende functie vervulde. Voor een salaris van twaalfhonderd gulden per jaar mocht zij zich vanaf 1899 directrice van het Leidse Volkshuis noemen.¹²⁶ Werd Mercier gekarakteriseerd als 'de vrouwelijkste aller vrouwen', Knappert ging de geschiedenis in als de 'evenknie van mannen' en 'een vaders-kind'.¹²⁷ Hoewel ze vond dat er in het volksontwikkelingswerk plaats was voor mannen en vrouwen, zag ook zij in dit werk een opvoedkundig middel om vrouwen te leren hun plaats in de samenleving te vinden.

6.4 'armoede waarborgt geen heiligheid'

Aan het eind van de negentiende eeuw was de bedelende armenzorg nog een zaak van tientallen kerkelijke, particuliere en gemeentelijke instanties met ieder hun eigen voorschriften en uitkeringsnormen. Daarnaast hield de weldoende burger er soms zijn 'eigen' bedeeden op na aan wie geregeld een bijdrage in natura of geld werd geschonken. De onderstand was in de meeste gevallen zo krap bemeten dat gezinnen vaak op meerdere instanties tegelijk waren aangewezen. Van verschillende zijden werd er op aangedrongen aan deze wantoestanden een einde te maken. De 'Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg' in Utrecht, op voorstel van Muller-Lulofs in 1890 opgericht, was één van de eerste pogingen daartoe. Bij de totstandkoming van de Armenwet in 1854 was bepaald dat de overheid zich alleen mocht ontfemen over de hopeloze gevallen, die door andere instanties geweigerd waren. De vijftig centen van het burgerlijk armbestuur waren uitsluitend bedoeld om de hongerdood te voorkomen. Pas met de Armenwet van 1912 ging de overheid de samenwerking en coördinatie op het gebied van armenzorg reglementeren. Tot zolang berustte samenwerking tussen de verschillende instanties op vrijwilligheid. Evenals 'Liefdadigheid naar Vermogen', de door J.F.L. Blankenberg opgerichte Amsterdamse armenzorgorganisatie, probeerde de Utrechtse vereniging particuliere filantropen er toe te bewegen hun gaven via de georganiseerde armenzorg aan de bedeeden ten goede te laten komen. Om 'straat- en voordeurfilantropie' tegen te gaan verstrekten beide organisaties kaartjes en voordeurplaatjes, die de bedeeden naar de betreffende verenigingen doorverwezen. Deze maatregelen en vooral een centraal register, waarin de onderstand van bedeeden en hun steunverlenende organisaties opgetekend stond, moesten een eind maken aan de onterecht verleende steun en het bedrog van de zijde der behoeftigen.

De bemoeienis van de voortrekkers van de moderne armenzorg strekte zich niet alleen tot de opvoeding van toevallige weldoeners uit, maar richtte zich vooral op het optreden van de armenbezoekers, die voor hun organisaties op huisbezoek gingen. Om deze groep te bereiken verzorgden de verschillende verenigingen scholingsavonden, waarop Muller-Lulofs een veel gevraagd spreker was. In 1900 rolde er zelfs een heus vakblad van de persen, het *Tijdschrift voor Armenzorg*, dat als een 'freie Bühne' voor de discussie over de verbetering van

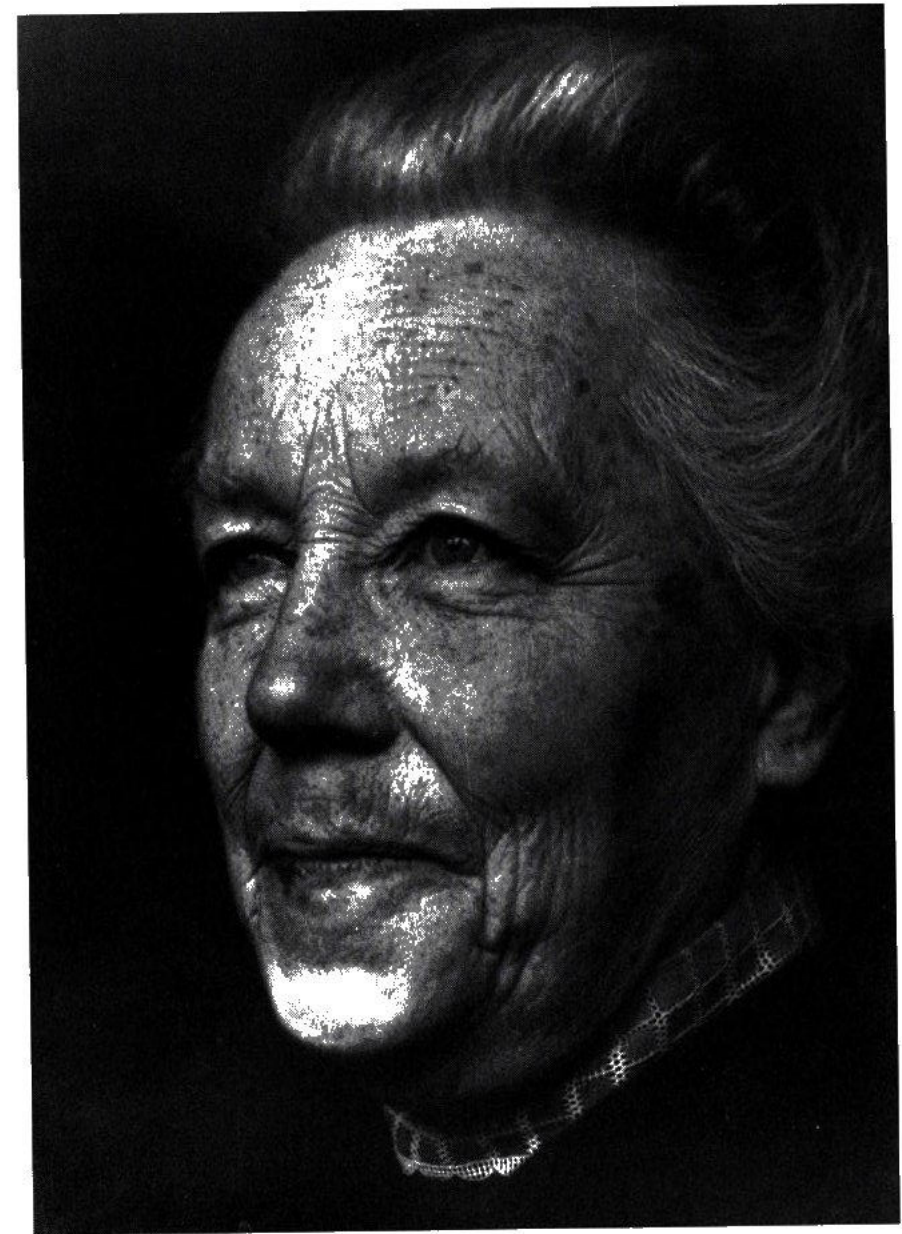
armenzorg wilde functioneren. Een zeer diverse redactie bestaande uit Adriani, Goeman Borgesius, Jeltje de Bosch Kemper, Douarière Klerck van Hoogendorp en J. de Koo, partijloos journalist van *De Amsterdammer*, onderstreepte het open karakter van dit blad. Ook via dit kanaal verspreidden de 'geest' en de praktische richtlijnen van de moderne armenzorg zich. 'Niet geven zonder voorkennis', 'geen ondersteuning zonder onderzoek' naar de draagkracht van de steunvrager en 'self-help' behoorden tot de deviezen van de zich als 'modern' afficherende armenzorg. Toch was er meer dat deze armenzorg van haar aloude voorganger onderscheidde en waaraan tot nu toe weinig of geen aandacht is besteed. Om die andere kant van de moderne armenzorg er wat meer uit te lichten, is het zinnig de gedragsregels van Muller-Lulofs voor het armenbezoek wat verder te analyseren.

Om de verwerpelijkheid van de oude liefdadigheidspraktijken over het voetlicht te brengen werden sappige voorbeelden niet geschuwd. Ter lering van toekomstige armbezoeksters haalde Muller-Lulofs herinneringen op aan een armbezoekster die met eigen rijtuig en in groot tenu haar bezoeken aflegde en met een hoed, die de hele kamer vulde, kwam binnenzeilen bij de armen.¹²⁸ Aan de verenigingen onder haar beheer werden ter verdeling onder de armen geregeld goederen aangeboden die kant noch wal raakten, zoals kunstgebitten en een hoge zijde. Om de 'standshoogmoed' van haar medefilantropen te illustreren memooreerde ze dat meisjes, die afgeleerd werd thuis met de dienstbode te spreken, wel op weldadigheidsbazars verschenen om champagne te drinken en om daar 'te coquetteren en te dansen ten bate van de armen'.¹²⁹ Behalve dat Muller-Lulofs de kortzichtigheid, de hypocrisie, de onnadenkendheid en de 'standshoogmoed' van individuele bezoekers door middel van dit soort van anekdotes aan de kaak stelde, formuleerde ze haar bezwaren tegen 'de patroniserende wijze' van armenzorg bedrijven ook in algemenere termen. Evenals Mercier toonde zij zich afkerig van armenzorg van kerkelijke zijde. Mercier had armenbezoeksters al eerder in overweging gegeven of 'haar verstand en geweten gedoogde dat zij door haar werk de macht van de kerk hielp bestendigen' en of zij 'met een blinddoek voor de ogen deze werkgeefster nog langer wenste te gehoorzamen'.¹³⁰ Beide vrouwen verzetten zich principieel tegen de wijdverbreide praktijk om onder het mom van armenzorg de hulpbehoevende een politieke of godsdienstige overtuiging op te dringen: 'talloos velen achtten zich gerechtigd elk huis zonder schel binnen te gaan om er progaganda te maken voor hun overtuiging aangaande godsdienst, politiek, zedelijkheid [en] onderwijsinrichting'.¹³¹

De in de burgerlijke en particuliere armenzorg bestaande tendensen tot 'gevoelsfilantropie en verstandsfilantropie' konden Muller-Lulofs' goedkeuring ook niet wegdragen.¹³² In het eerste geval overheerste willekeur en sentimentaliteit, terwijl de bedeelde onder het tweede regime de kans liep door de bureaucratische procedures vermalen te worden. Muller-Lulofs pleitte daarom voor een humanitaire verzorging van de armen, waarbij een individualiserende en een collectieve aanpak hand in hand gingen. 'Het psychologisch-paedagogisch inwerken op den

arme zelf' betekende niets, als het niet gepaard ging met 'pogingen tot verbetering van maatschappelijke toestanden en herstel van onrecht'.¹³³ Een vergelijkend onderzoek naar personen uit de bezittende en de niet-bezittende klassen had uitgewezen hoe de omstandigheden op het produktief vermogen van de mens inwerkten. In het licht van de wetenschap dat de verschillen in ziektekansen, sterfecijfers, lichaamslengte, gewicht, omvang van borstkas en schedel grotendeels aan de invloed van woon- en levensomstandigheden moest worden toegerekend¹³⁴, paste het de toekomstige armenbezoekster niet om vast te houden aan het denkbeeld van de aangeboren luiheid en onmatigheid van de armen. Ook het 'tot dogma versteende principe' van de wetenschappelijke armenzorg om 'onwaardige' armen van ondersteuning uit te sluiten, kon de toets van een humanitaire en doelmatige armenzorg niet doorstaan: 'Waar de armverzorging de onwaardigen buiten sluit, daar teekent zij haar eigen doodvonnis'.¹³⁵ Het was niet aan de armenbezoeker om vanuit zijn comfortabele fauteuil de bokken van de schapen te scheiden en te bepalen of 'drankzucht, werkstaking, gevangenisstraf of prostitutie' de arme tot een onwaardige bestempelde. Het aankweken van zelfkennis en inlevingsvermogen was onontbeerlijk voor een armenbezoeker, die zelf in een 'weeldebraafheids sfeer' was grootgebracht en het leven onder de armoedegrens niet uit eigen ervaring kende. Om zich dergelijke kwaliteiten eigen te maken vroeg Muller-Lulofs zich af als zij tegenover een zogenaamde onwaardige stond, 'wat zou er van mij geworden zijn als ik in zijne omgeving en hij in de mijne geboren ware?' Een arme hoefde geen heilige te zijn om voor ondersteuning in aanmerking te komen, vooral niet omdat de armenbezoeker zelf zich aan allerlei ondeugden schuldig maakte, terwijl het leven aan de goede zijde zoveel gemakkelijker was: 'waar de proletariër en ik beide geheelonthouders zijn is de proletariër een held en ik een gewone sterveling'. Niet zedelijkheid maar zakelijkheid hoorde het parool van de moderne armenzorg te zijn. Een bewijs van onberispelijk gedrag – 'dat merkwaardig genoeg bij hoge uitzondering van de armenbezoekers zelf werd geëist' – gaf geen zekerheid over de vraag of hulp uitzicht op verbetering bood.

Drankbestrijding behoorde tot de favoriete onderwerpen van Muller-Lulofs, waaraan ze meerdere artikelen wijdde. Dit onderwerp ging haar niet alleen ter harte vanwege de verspreiding van drankmisbruik, maar ook uit rechtvaardigingsoverwegingen. De algemene gedachte dat pauperisme het gevolg was van alcoholisme, kon statistisch niet worden bewezen en drankmisbruik diende te worden opgevat als een sociaal verschijnsel, dat maar ten dele uit de persoonlijke eigenaardigheden van de drinker kon worden verklaard.¹³⁶ Drankmisbruik kwam in alle lagen van de bevolking voor en de burgerlijke verontwaardiging over de drankgewoonten van de lagere klassen was volgens Muller-Lulofs dan ook nogal hypocriet.¹³⁷ Waar de zogenaamde beschaafde zich ongestraft en zonder verlies van sociaal decorum aan drank te buiten ging, verloor de werkmans terstond zijn broodwinning – 'er stonden immers duizenden klaar om hem te vervangen' – en brandmerkte men hem zonder pardon tot een maatschappelijke 'outcast'.

Muller-Lulofs was vanaf haar achttiende jaar tot op zeer hoge leeftijd actief in de armenzorg en betrokken bij de beroepsopleiding voor sociaal werk (particulier bezit).

Het principe van 'self-help', het stimuleren van de armen zich door eigen inspanning zelf te onderhouden, is tot nu toe vooral uitgelegd als een poging de afhankelijkten tot burgerlijke deugdzaamheid te disciplineren.¹³⁸ 'Self-help' omvatte echter ook het streven de autonomie van de beweldadigde zo veel mogelijk in tact te laten en stigmatisering waar mogelijk te voorkomen. Zo werden de bedeeden gestimuleerd lid van een vakbeweging te worden en diende voorkomen te worden dat ze stakingsbrekers werden of zich gedwongen voelden alle voorkomende werkzaamheden te accepteren.¹³⁹ Met een vooruitziende blik en een niet al te bekrompen bedeling kon toekomstig leed voorkomen worden. Vooral het verstrekken van renteloze voorschotten om een eigen bedrijfje op poten te zetten en het stimuleren tot vakopleiding behoorden tot de geliefde preventieve middelen om een zelfstandig bestaan op langere termijn te waarborgen, ook al vergde dat in eerste instantie meer geld.

Ten aanzien van het behoud van zelfrespect en eergevoel gold de stelregel dat het verstrekken van geld de voorkeur verdiende boven hulp in natura, omdat de behoefteigheid daarmee voor de buitenwacht verborgen kon blijven. De hulpverlener moest er bovenal van doordrongen zijn dat hij de waarde van bestedingspatronen en omgangsvormen in andere milieu's niet bij eerste oogopslag kon doorgronden. Uitingen van onderling hulpbetoon en de andere bejegening van kinderen dienden dan ook zo veel mogelijk gerespecteerd te worden.¹⁴⁰

Een humanitaire armenzorg vroeg om meer autonomie dan de meeste hulporganisaties hun medewerkers toestonden. De armenbezoekster had geen directe zeggenschap over de verleende hulp, maar diende een voorstel in dat inzage moest geven in de nood van het betreffende geval. Hoewel de bedoeling van deze stelregel was individuele willekeur tegen te gaan, ergerde het Muller-Lulofs bijzonder dat de beslissingsmacht bij de vrijwel uitsluitend uit mannen samengestelde besturen lag, terwijl vrouwen het feitelijke werk deden.¹⁴¹ Het samengaan van rationaliteit en humaniteit dat 'het keurkorps van vrouwelijke armverzorgers' kenmerkte, kon zoveel betekenen voor een openbare armenzorg, die 'dikwijls nog altijd zoo koud, zoo wettelijk, zoo afgemeten hard en bureaucratisch' was. Een land dat door 'mannelijk egoïstisch conservatisme' in 1914 nog maar twintig vrouwelijke armbestuurders telde, waarvan slechts dertien stemgerechtigden, deed de immer gematigde Muller-Lulofs zelfs 'een blos naar de wangen stijgen'.

Met het ontluiken van deze nieuwe vormen en gedachten was het 'patroniseren' overigens nog geen verleden tijd, ook niet bij de vernieuwers zelf. Zo sprak Muller-Lulofs in een brief aan Mercier nog zonder de minste gêne over de armen als haar kinderen:

'[...] ik heb langzamerhand de armen leeren begrijpen en liefhebben; ik beschouw ze een beetje zoals ik m'n kinderen beschouw, wier fouten ik beter dan iemand anders zie en ken, maar wier gebreken ik tracht te verklaren en te begrijpen; ik heb 't gevoel dat de armen, juist als kinderen hulpbehoevenden zijn; als men een kind kwaad doet dat zich zelf niet verdedigen kan, dan wekt dat al mij gevoel voor meelijden en ik zal 't verdedigen met al wat in me is. 't Zelfde gevoel heb ik

tegenover de armen; wie hen tekort doet, wie hard over hen oordeelt of ze onvriendelijk bejegt of zich boven hen plaatst, zou ik aan kunnen vliegen [...].¹⁴²

Deze interpretatie van Muller-Lulofs' inspanningen heeft niet zozeer de bedoeling haar moderne armenzorgoffensief naar hedendaagse maatstaven aanvaardbaar te maken, maar om te laten zien hoe nieuwe omgangsvormen en waardenoriëntaties hun intrede deden in de aloude armenzorg. Haar definitie van armoede was doorspekt met sociaal-wetenschappelijke concepten en redeneringen en getuigde van meer democratische verhoudingen tussen de klassen en de seksen.

6.5 'achter de rug om vrage men nooit'¹⁴³

Veel aanklachten tegen de erbarmelijke woningtoestanden in de negentiende eeuw verwezen naar het Verslag dat in opdracht van Koning Willen III in 1855 door de Koninklijke Ingenieursvereniging over de toestand van arbeiderswoningen was uitgebracht.¹⁴⁴

Mercier's commentaar op het verslag in de opstellenbundel *Over arbeiderswoningen* uit 1887 is illustratief voor de sociaal-liberale aanpak van het woningvraagstuk. Allereerst valt op dat Mercier gedrag weer uit sociale omstandigheden laat volgen en benadrukt dat vele krotten en kelderwoningen door 'knappe ambachtslieden' werden bewoond; slecht woongedrag vloeide voort uit slechte behuizing en niet omgekeerd.¹⁴⁵ Net als later bij de opening van 'Ons Huis' ironiseerde Mercier ook in dit geschrift het koninklijke meeleven met het volk.¹⁴⁶ Stond de 'dienaren der kroon' (koningin Emma en prinses Wilhelmina) bij die gelegenheid een door Mercier opgedrongen verhandeling over gymnastieklessen te wachten, Willem III kreeg van Mercier te horen dat hij de slechte woontoeestand van het volk in zijn directe omgeving had kunnen vaststellen. Mercier merkte in dit verband fijntjes op dat de schets van de ingenieurs aangevuld had kunnen worden met:

'[...] de armzalige hutten [...], die onze koning sedert jaar en dag voor oogen heeft al de maanden van het jaar, die hij op zijn lustslot't Loo doorbrengt; hutten die over de heide van het zoo bloeiende Apeldoorn liggen verspreid, en waarbij vergeleken de schaapskooien [...] zeer behagelijke verblijven voor mensen mogen worden genoemd.'¹⁴⁷

Het beviel Mercier helemaal niet dat de ingenieurs de rapportage aan de koning en passant benut hadden om de verdiensten van de natuurwetenschappen op te hemelen. Volgens het rapport zou het aan de inspanningen van de natuurwetenschappers te danken zijn dat het sociaal geweten van de burgerij ontwaakt was en dat verbeteringen ten uitvoer waren gebracht. Mercier meende dat hiermee te veel en te weinig was gezegd. Te weinig, omdat de burgerij ook zonder enige wetenschappelijke kennis al eerder weet had van het belang van 'lucht en licht', gegeven hun voorkeur om met de opkomst van de industrialisering buiten te gaan

wonen. Te veel, omdat de natuurwetenschap uit eigen beweging niets vermocht en zelfs 'zeer onbarmhartig voor het volk was geweest'. 'Had zij niet de stoom-machine opgesteld en ten behoeve van de eischen van dit met de grootste zorg verpleegde gevaarte duizenden menschen tot zeer slecht verpleegde machines gemaakt?'¹⁴⁸ Er waren hogere machten dan de natuurwetenschappen nodig om het welzijn van het volk te behartigen; slechts de mobilisering van zedelijke krachten (het rechtsgevoel, gemeenschapsgevoel, etc.) zou 'de natuurwetenschap tot hare gehoorzame dienaar make'. Dit is Mercier's sociaal-wetenschappelijk geïnspireerde maatschappij-opvatting ten voeten uit. Alles welbeschouwd was de vervanging van 'elk hol vol rook en vuilnis' door 'een ruime, gezonde en gezellige woning' niet meer dan een onderdeel van het 'reeds begonnen reuzenwerk': 'de stoffelijke, geestelijke en zedelijke opheffing van den vierden stand'.¹⁴⁹ Mercier schreef dit alles nadat haar interesse voor het woningvraagstuk door Aletta Jacobs was gewekt (1885/86) en voordat zij samen met Kerdijk, Louise Went en haar latere man de architect Jan van der Pek de Bouwonderneming Jordaan (1896) zou oprichten.

Kort tevoren had Mercier met enthousiasme verslag gedaan van de manier waarop Octavia Hill in het Londense East End de verpaupering van de sloppenwijken te lijf was gegaan.¹⁵⁰ Met een startkapitaal van Ruskin kocht Hill sloppen op, die ze renoveerde en tegen kostprijs verhuurde voor een zodanig bedrag dat de woningen betaalbaar bleven voor de oorspronkelijke bewoners, ongeschoolde arbeiders, en tegelijkertijd voldoende rente opleverden om niet op het geïnvesteerde kapitaal in te teren. In feite legde Mercier in dit verslag al de basisprincipes van het woningtoezicht vast, die Johanna Ter Meulen (1893) en Louise Went (1895) zich in Londen onder de hoede van Octavia Hill eigen zouden maken en later aan aspirant-woningopzichteressen zouden doorgeven. Uit het artikel zijn de volgende regels te destilleren: de huurders met net zoveel respect behandelen als de eigen standgenoten, geen raad geven waar niet om gevraagd werd, geen bemoeienis met huiselijke omstandigheden zonder zakelijke reden, zakelijke verhouding totdat er van vertrouwen sprake was en een economisch gezonde exploitatie, dat wil zeggen dat de woonprojecten zichzelf moesten bedruipen. Johanna ter Meulen ontleende aan het boek van Octavia Hill, *Homes of the London Poor* het volgende citaat over de bejegening van bewoners:

'Ik ben ervan overtuigd dat het grote kwaad van veel dat voor den misdeelde gedaan wordt, gebrek aan fijngevoeligheid en beleefdheid is. Men meene toch niet dat men ze helpen kan op andere wijze dan zijn meer gegoede vrienden. De hulp moge omvangrijker zijn omdat hun behoefte grooter zijn, het moet geen ander soort hulp wezen. In één woord, het wachtwoord moet zijn: streng en stipt in zaken; eerbiedig en bescheiden in alle persoonlijke aangelegenheden.'¹⁵¹

Ook het 'meelopen' met een ervaren woningopzichteres werd van Octavia Hill overgenomen. Louise Went legde er in haar publikaties over het woningtoezicht eveneens een grote nadruk op om terughoudend te zijn met ingrijpen in burenruzies (veel ruzies lossen zich vanzelf op) en inmenging in huiselijke intimiteiten.

Zij achtte het betrachten van discretie tegenover andere buurtbewoners (achter de rug om vrage men nooit) en zakelijkheid (proberen bij huurschuld tot praktische regeling te komen in plaats van over spaarzin te preken) belangrijke voorwaarden voor een goede verstandhouding tussen huurders en woningopzichteres. In plaats van te beleren verwachtte ze een heilzamer effect van het 'gemengd' wonen. Door 'knappe' en ordeloze gezinnen naast elkaar te laten wonen hoopte ze dat de laatste de woonkunst van de eerste zouden afkijken. Ook meende ze dat de bovenste lagen van de arbeidersbevolking heel goed zelf de verantwoordelijkheid voor het woningbeheer op zich konden nemen, vooral in die verenigingen waar de bewoners een eigen bijdragen leverden aan de bouwkosten.¹⁵² Experimenten met bewonerscommissies konden uitwijzen in hoeverre dat ook in andere woonprojecten mogelijk was. Bij langdurige stakingen of werkloosheid viel er met haar over een afbetalingsregeling of betalingsuitstel te praten. Ook ontraadde zij haar leerlingen om zonder aankondiging bij een huurder binnen te vallen. Zulke acties brachten mensen in verlegenheid en gaf ze het gevoel betrappt te worden. Vaak kwam men langs zulke wegen dingen op het spoor die men beter niet weten kon. Dit soort van raadgevingen en codes kwam sterk overeen met die van Muller-Lulofs voor het armenwerk.

De Nederlandse bouwverenigingen en woningcorporaties 'naar de geest van Octavia Hill' waren over het algemeen meer geporteerd voor een sterke staatsbemoeiing, dan de Engelse moederorganisatie. Zij oefenden nogal wat druk uit om de onteigeningswetgeving van de grond te krijgen. De Woningwet van 1901, die mede onder deze druk tot stand kwam, legde niet alleen vast aan welke eisen een woning diende te voldoen, maar maakte het ook mogelijk om bouwgrond te onteigenen en woningen onbewoonbaar te verklaren. De bepalingen dwongen lokale overheden bovendien tot het opstellen van bestemmingsplannen. Woningbouwverenigingen zonder winstoogmerken kregen de mogelijkheid om gemeenten voorschotten of subsidies te vragen.¹⁵³

Woningopzichteressen benadrukten meer dan andersoortige sociaal werkers dat hun werk typisch voor vrouwen geschikt was, voor opgeleide vrouwen wel te verstaan. Vanuit deze motivatie richtten zij ook de eerste beroepsvereniging op, de Vereeniging voor Woningopzichteressen (1901), die zich er op toelagde ongeschoolden te weren en het werk beter gehonoreerd te krijgen. Hoewel de uitsluiting van mannen gerechtvaardigd werd met de redenering dat het gezin vanouds het huiselijke domein van de vrouw was, hebben waarschijnlijk ook andere motieven een rol gespeeld. In eerdere paragrafen is er op gewezen dat in het woningwerk bezoldigde functies te vergeven waren. Toch moet deze factor niet worden overdreven, vooral als in aanmerking wordt genomen dat de bezoldiging bij de oprichting van de beroepsvereniging zodanig was dat men niet alleen daarvan kon leven.¹⁵⁴ Uit een verslag in het *Sociaal Weekblad* uit 1905 valt op te maken, dat de beroepsvereniging dertien leden en een aspirantlid telde, waarvan er drie bezoldigd werkten. De Vereeniging streefde naar een minimum salaris van tien gulden per week.¹⁵⁵

Er zijn twee andere factoren in de geschiedenis van de volkswoningbouw aan te wijzen die een verklaring kunnen geven voor deze sekspecifieke monopolisering van het Woonopzicht. Al vanaf 1850 was volkswoningbouw het onbetwiste domein van hygiënisten, bouwkundigen, regenten en politici enerzijds en van ongeschoolde huurophalers, die meestal ook het klein onderhoud voor hun rekening namen anderzijds. Het waren kortom mannen die het voortouw hadden genomen in de strijd tegen de verkrotte en verrottende binnensteden. Vrouwen moesten dus als nieuwkomers naar twee kanten meerwaarde bewijzen. Ten opzichte van de huurophalers was het noodzakelijk om te laten zien dat 'beschaafd beheer' door minder vernieling, minder verloop, stiptere betaling en een groter overwicht op de bewoners op de langere termijn ook beter financieel beheer betekende. Ten opzichte van de mannelijke, merendeel academisch gevormde specialisten moesten de woningopzichteressen hun beter inzicht in het volksleven en hun kennis over de praktische effecten van de woningindeling bewijzen.

Aan het eind van de jaren twintig stelde het lid van de communistische fractie in de Amsterdamse gemeenteraad, Mevrouw H. van der Zelm-van den Berg naar aanleiding van de uitzetting van een gezin uit een gemeentewoning, het optreden van woningopzichteressen en het gemeentelijk woningbeheer ter discussie. Ene W.J. Bossenbroek schreef in het blad de *Woningbouwvereniging* 'uit ervaring te weten dat de verschijning van een vrouw op zichzelf bij de vrouw des huizes al de vrees van bemoeizucht opriep' en speelde daarmee in op de commotie over het woningopzichteressenwerk.¹⁵⁶ Hoewel de intenties van de eerste geschoolde opzichteressen anders waren, is het desondanks heel goed mogelijk dat woningopzicht meer als bemoeizucht werd ervaren naarmate het politiek bewustzijn en de ontwikkeling van de bewoners toenam. Toch is het in dit verband een interessant feit dat de SDAP-fractie in de Amsterdamse gemeenteraad een grote voorstander en de CPN de grootste tegenstander was van het isoleren van 'onmaatschappelijke' gezinnen in aparte wooncomplexen.¹⁵⁷ Juist het apart zetten van bewoners werkte stigmatisering in de hand. Dergelijke initiatieven vonden echter in een latere periode plaats.

6.6 conclusie

Bij het vijfentwintigjarig bestaan van de School voor Maatschappelijk Werk schreef Muller-Lulofs dat de vraag 'hoe de vrouw dienstbaar kan worden gemaakt aan de gemeenschap, inmiddels had plaatsgemaakt voor de vraag wat de school zou kunnen betekenen voor de vorming van de jonge vrouw. Zij illustreerde daarmee treffend welke ontwikkeling het denken over het vrouwenvraagstuk had doorgemaakt binnen de opleiding voor sociaal werk.

Met schade en schande had het bestuur moeten vaststellen dat de oplossing van het vrouwenvraagstuk niet simpelweg besloten lag in de oplossing van het sociale vraagstuk. 't Levens-te-veel' aan de ene kant liet zich niet zo makkelijk

overhevelen naar 't levens-te-kort' aan de andere zijde, zoals een brochure uit 1903 nog blijmoedig voorspelde.¹⁵⁸ In feite moest men de les van Mercier onder ogen zien: beide vraagstukken lieten zich niet straffeloos tot elkaar reduceren, maar dienden met elkaar verzoend te worden.

Het niet onderkennen van de spanningen en tegenstrijdigheden die deze verzoeningsoperatie met zich mee bracht, leidde ertoe dat nu eens het moderne meisje en dan weer de opzet van de opleiding ter discussie kwam te staan. Enerzijds was de opleiding toegesneden op leerlingen die op een of andere wijze over de juiste motivatie beschikten, anderzijds had de opleiding juist tot doel om mensen de juiste motivatie voor en houding ten opzichte van hun toekomstige werk bij te brengen. Diende de confrontatie met sociale vraagstukken als een leerschool voor de sociale opvoeding van de wereldvreemde en beschermd opgevoede jongedame, tegelijkertijd huiverde men er voor de hulpbehoevende als oefenmateriaal te laten gebruiken en de leerlingen aan de gevaren van de samenleving bloot te stellen. Een verandering van de opleiding in algemeen vormende richting kwam het aantal leerlingen ten goede, maar deed de School als beroepsopleiding te kort.

De vraag hoe men sociologische kennis over de invloed van sociale omstandigheden moest omzetten in sociaal handelen leefde voornamelijk bij diegenen die weet hadden van enige praktische vorm van sociaal werk. Dat waren Mercier, Muller-Lulofs, Went en Knappert. De heren neigden ertoe wetenschappelijke kennis of als onbruikbaar voor het sociaal werk van de hand te wijzen (Janssen) of onverbiddelijk aan eisen van wetenschappelijkheid vast te houden (Treub). De vraag van Mercier, in hoeverre een bepaald individu in zijn of haar omstandigheden anders had kunnen handelen, vroeg om een sociaal-ethische training, waarvoor Muller-Lulofs, Pek-Went en Knappert de eerste technieken aandroegen. Bewustwording van eigen positie, reflectie op eigen waardenoordelen en inlevingsvermogen bleken de geëigende middelen te zijn die het 'echt menselijke van sociale kennis' tot zijn recht konden doen komen. Ook het ontbreken van een sociologische onderzoekstraditie aan de universiteit maakte het er voor de leerlingen niet makkelijker op om sociologische kennis naar hun werkpraktijk te vertalen. Behoudens enkele enquêtes voor een woningbouwcorporatie (Bouwonderneming Jordaan) of bedrijf (Zaalberg) en onderzoek naar arbeidersbudgets (Tours) ontbraken in Nederland voor sociaal werksters-in-opleiding de mogelijkheden om onderzoekservaring op te doen, zoals die bij voorbeeld voor de sociaal-werkopleiding aan de Universiteit van Chicago aanwezig waren.¹⁵⁹

SLOTBESCHOUWING

De geschiedenis van het sociaal werk kan, zoals iedere geschiedenis, op verschillende manieren verteld worden. En zoals ieder onderzoek voortbouwt op eerder onderzoek kon ook deze geschiedenis van het sociaal werk profiteren van eerdere sociaal-werkgeschiedenissen. Het was daardoor mogelijk een aantal ingesleten theoretische en sociaal-historische noties over het sociaal werk van commentaar te voorzien.

Dit onderzoek plaatst vraagtekens bij het idee dat wetenschappelijke filantropie kan respectievelijk worden opgevat als een cosmetische aanpassing aan de veranderende politieke verhoudingen, als een moderne voortzetting van oude liefdadigheidspraktijken, of van gezinstaken van vrouwen.

De opkomst van het sociaal werk past in een sociaal-wetenschappelijke traditie die zich afzette tegen natuurrechtelijke noties over individu en samenleving en die pleitte voor wetenschappelijke sturing van de samenleving. De nog niet eerder vertoonde opdeling en specialisering van arbeidstaken in het industriële tijdperk en de begeleidende verheerlijking van het autonome individu wekten bij verschillende negentiende-eeuwse denkers de vrees dat morele regulering en gemeenschapszin verloren zouden gaan. De steeds verdergaande arbeidsdeling fungeerde tegelijkertijd als de wal die het schip – dat wil zeggen de tegenstelling tussen individu en gemeenschap, eigenbelang en algemeen belang – zou keren. Arbeidsdeling en specialisatie vormden zowel een bron voor individualisering als voor sociale solidariteit. Immers, hoe meer mensen of groepen zich in bepaalde kundigheden bekwaamden, des te meer droegen zij bij aan de algemene welvaartsvorming en hoe meer raakten zij daardoor aangewezen op de arbeid van anderen.

Sociaal-werkpioniers verzetten zich krachtig tegen het idee dat aan sociale verschijnselen algemene wetmatigheden ten grondslag lagen. Abstracte beginselen of universele ontwikkelingswetten stonden gelijk aan metafysische restverschijnselen uit een tijd waarin mensen nog geen weet hadden van de complexiteit van sociale verbanden en de onderlinge afhankelijkheid van sociale verschijnselen. Het zich verlaten op de zelfregulerende werking van economische wetten maakte niet alleen blind voor de onbedoelde effecten van de markt, maar ook voor de ongelijke verdeling van levenskansen. Maatschappelijke structuren en verhoudingen gaven het ene individu volgens deze redenering meer kansen dan het andere. Sociale ongelijkheid was dan ook niet het gevolg van natuurwetten die zich buiten mensen om voltrokken, maar van menselijk handelen en betekenistoeken-

ning. De sociale bepaaldheid van het individu ontsloeg tegelijkertijd niemand van zijn of haar individuele verantwoordelijkheid.

De wetenschap dat sociale verhoudingen, instituties en samenlevingsvormen bij de gratie van menselijk handelen waren ontstaan en bestonden, was tegelijkertijd niet in tegenspraak met de gedachte dat de effecten van het menselijk handelen tot op grote hoogte onbedoeld en onvoorspelbaar waren. Dat mens en samenleving geen gegeven entiteiten waren, maar grootheden die zich in wisselwerking tot elkaar ontwikkelden kan wel de belangrijkste sociologische ontdekking genoemd worden waar het sociaal werk zich op baseerde.

Zoals het verstrekken van aalmoezen plaats had gemaakt voor het systeem van persoonlijk huisbezoek en toezicht, zo verdroeg de wetenschappelijke aanpak van het armoedevraagstuk zich niet meer met de figuur van de sociaal werkster als zelfverklaarde vriendin van de arme. Vriendschap liet zich nu eenmaal niet eenzijdig verklaren en de morele superioriteit uit hoofde van klasse of sekse van de zijde van de hulpverlener was onverenigbaar met het concept van de behoeftige als slachtoffer van ongunstige sociale omstandigheden. Het ideaal van persoonlijke dienstverlening en onbaatzuchtige toewijding moest iedere sociaal werkster zich door de studie van sociale en ethische vraagstukken verwerven en praktische toepassing eigen maken. Natuurlijke drijfveren en persoonlijke ervaringen dienden daarbij wel als aandrijfmotoren, maar niet als autonome vermogens waarop men kon blindvaren. Hulp aan de zwakken werd bovendien in toenemende mate als een rechtsplicht van de gemeenschap erkend. De sociaal werkster handelde dan ook niet in eigen opdracht, maar in naam van de gemeenschap. Barmhartigheidsopwellingen, medelijden en opoffering waren zo zeer verbonden met persoonlijke willekeur, dat ze als motieven voor sociale hulp te personalistisch en te sentimenteel bevonden werden. Het ging sociaal-werkpioniers – om met Muller-Lulofs te spreken – om een geheel onpersoonlijk altruïsme, dat gelouterd was door kennis en kunde. Haar devies voor het sociaal werk als een ontmoeting van 'mensch tot mensch' betekende echter eerder een afwijzen van rigide regelgeving en een pleidooi voor hulpverlening op menselijke maat. Dat wil zeggen: hulp die het in aanmerking nemen van de sociale context combineert met het collegiaal verantwoorden van de gehanteerde normen. Wanneer karaktervorming en cognitieve ontwikkeling hand in hand gingen, leidde dit in de woorden van Emilie Knappert tot 'bezield' werken, dat wil zeggen: tot werk waarin de gaven van hand en hart in harmonie samenkwamen. Juist vanwege het wantrouwen tegen de 'natuurlijke morele superioriteit' van de vrouw en de 'onmaatschappelijke' ledigheid van het burgerlijk vrouwenbestaan kan het sociaal werk moeilijk als voortzetting van de vrouwelijke gezinstaaak worden gezien. De metafoer van het geestelijk moederschap, die bijvoorbeeld in Duitsland onder sociaal werksters zeer geliefd was, zag Muller-Lulofs c.s. meer als een – existentiële – opgave dan als een – natuurlijke – gave.

Hoewel het spoedig een illusie bleek medeburgers in grote getale via de rede tot sociaal besef te brengen, bleek het adagium dat 'stand verplicht' voor sociaal

werksters een uitstekend oriëntatiepunt. Het altruïsme, waar Comte en Brentano intellectuelen toe opriepen, was voor vrouwen een aanzienlijk complexere opgave dan voor mannen. Altruïsme dat zich tot het gezin beperkte, werd eerder als sociale onverschilligheid en verspilling gezien van bekrompen wezens, die hun talenten onbenut lieten. Altruïsme buiten de persoonlijke kring vroeg om legitimering op verschillende fronten. Enerzijds grensde men zich af tegen het socialistische verwijt dat vrouwenarbeid en sociaal werk in het bijzonder emancipatie van enkelen ten koste van de ontplooiing van velen betekende. Anderzijds was er aan sociaal-darwinistische zijde het verwijt van vrouwelijke weekhartigheid. Om dit verwijt te pareren diende de beperkingen van de liberale regelethiek aan de kaak gesteld te worden, zonder te impliceren dat alleen een rechtvaardiger verdeling van kennis en rijkdom een betere maatschappij zou kunnen bewerkstelligen. Op kerkelijke en andere traditionele vormen van liefdadigheid dong het sociaal werk op zijn beurt af. Dit aloude liefdewerk was op oneigenlijke gronden gefundeerd en het hanteerde normen die niet getoetst werden aan de eigen levenspraktijk.

Met het ondernemen van een door God of eigendom gegeven moreel gezag verviel de vanzelfsprekende autoriteit van de sociaal werkster ten aanzien van de behoeftige. Opleiding en financiële hulpbronnen waren haar doorgaans in de schoot geworpen, terwijl de behoeftigen alle zeilen moesten bijzetten om het goede der aarde deelachtig te worden. Stond de hulpverleenster door deze 'ongelijkheid van kansen' al in het krijt bij degenen die aan haar zorgen waren toevertrouwd, ook in de wetenschap en de politiek kon zij zich niet op een sociaal krediet beroepen. Het bewustzijn van sociale bevoorrechtting, waarmee het vertoog van sociaal-werkpioniers is doordeesemd, en de inspanningen om een vangnet van voorzorg in het leven te roepen dat deels op de zelforganisatie van de sociaal-zwakken was gericht en deels een voorbode was van een zorgzame overheid, kan gewaardeerd worden als een poging tot democratisering van maatschappelijke verhoudingen. Tegelijkertijd wijst dit appèl zowel op de sociale verantwoordelijkheid van de bevoorrechte vrouw als burger, die haar 'kansarme' soortgenoten moest bijstaan in de strijd voor het bestaan, als op het waardig vrouw en moeder zijn, en daarmee op een zekere tweeslachtigheid. De diverse sociaal-werksoorten konden nog wel als leerschool dienen om de gegoede burger vertrouwd te maken met de sociale omstandigheden en bestaanswijzen van de volksklasse – zoals Kerdijk zich helder ten aanzien van het volksontwikkelingswerk realiseerde – van een wederzijdse zorg, waarbij beide partijen beurtelings aangewezen waren op de adviezen, de kennis en materiële steun van de andere partij kon geen sprake zijn. Eerder was het zo dat de sociaal geëngageerde burger haar of zijn diensten aanbood in afwachting van de tijd dat ook de volksklasse volledig toegang zou hebben tot de politieke arena, het onderwijs en de macht van ondernemers door wettelijke bepalingen aan banden was gelegd. Om deze redenen bezat het sociaal werk voor het grote publiek en de direct betrokkenen,

de vierde stand, nauwelijks enige solide legitimiteit. De sociaal werkster stond dan ook voor de opdracht het vertrouwen van beide groepen te winnen.

De opkomst van het sociaal werk ging daarom niet alleen gepaard met allerhande vragen over de legitimiteit van sociale bemoeiing, maar ook met het doordenken van de wijze waarop ongelijke machtsrelaties gehanteerd dienden te worden. Daar repressieve machtsuitoefening te sterk geassocieerd was met het niets ontziende najagen van kapitalistisch winstbejag en het machtsmisbruik van vaderlijke en echtelijke macht kon de sociaal werkster zich niet of nauwelijks van deze machtsvorm bedienen om haar autoriteit te vestigen. Kennis van sociale omstandigheden en inzicht in sociale verhoudingen alleen boden onvoldoende houvast om te bepalen hoe men zich ten opzichte van de mingevoede diende te gedragen. Discretie, zakelijkheid, inlevingsvermogen, zelfinzicht, respect voor andere waarden en levensstijlen en een bescheiden en terughoudende opstellingen zijn kundigheden waarvan de werkzaamheid in gevalsbeschrijvingen uit de doeken werd gedaan. De machtsongelijkheid die nu eenmaal inherent is aan zorg en in tegenspraak was met 'de ontmoeting van elkaar respecterende burgers' kon slechts legitiem zijn in de relatie tussen leek en deskundige en binnen nauwkeurig omliggende situaties en welomschreven gedragscodes.

Stond, zoals uit het bovenstaande bleek, op verschillende manieren ter discussie wat de sociaal bewogen burger(es) aan beschaving te bieden had aan de volksklasse, hetzelfde gold voor de vraag in hoeverre het sociaal werk voor een 'beschaaft' vrouwenberoep kon doorgaan. Uit de associatie van het sociaal werk met socialisme en feminisme bleek onder andere dat het werk in de ogen van de gezeten burgerij dit etiket maar nauwelijks verdiende. Potentiële kandidaten uit de lagere middenklasse en hun ouders, die minder last hadden van angst voor besmetting met het rode gevaar of transformatie tot het derde geslacht, konden de kosten van de opleiding niet opbrengen; voor hen was het sociaal werk bovendien vooralsnog een te onzekere broodwinning.

Vroeg men zich enerzijds af of het sociaal werk wel voldoende oog had voor de zwakken in de samenleving, anderzijds rees de vraag of professionele hulpverlening de verzorgden niet in een permanente staat van afhankelijkheid van professionele dienstverlening gevangen hield. Radicale delen van de sociaal-democratie waren geneigd de emancipatie van de arbeidersklasse uit te spelen tegen de emancipatie van vrouwen, zoals bleek uit de kwestie van de vrouwenarbeid en die sociaal-werkondernemingen, die direct concurreerden met de eigen activiteiten, zoals het volksontwikkelingswerk en beheer van volkswoningen. Men construeerde in dit verband bij voorkeur een belangentegenstelling tussen beide vormen van emancipatie: emancipatie van de één kon slechts ten koste gaan van die van de ander. De overheersende invloed van deskundigen op maatschappelijk gedrag en streven zou onvermijdelijk leiden tot inperking van de politieke handlingsmogelijkheden, de deelname aan de politieke besluitvorming en het vermogen van de individuele burger aan zijn of haar leven vorm te geven. Deze argumentatiefiguur negeerde enerzijds de inspanningen van het sociaal werk om

de emancipatie van de volksklasse te verdisconteren in het beheer van haar organisaties (woningwerk/Ons Huis-werk) en haar optreden (zakelijkheid, respect en functionaliteit). Anderzijds werd met veel vertoon van verbale retoriek ontkend dat er ook in het sociaal-democratische kamp sprake was van machtsverschillen tussen geschoolden en ongeschoolden, mannen en vrouwen.

Sociaal werksters waren zich, zo blijkt uit dit onderzoek, zeer wel bewust van het spanningveld tussen het afwegen van sociale omstandigheden (contextualisering) en de noodzaak van gelijkberechtiging. Juist in die sociale verhoudingen waar gelijke rechten nauwelijks te formaliseren zijn, zoals die tussen verzorgenden en zorgafhankelijken zochten zij naar een eigen handelingsethiek en gedragscodes. In vergelijking met deze acrobatische inspanningen kan de binnen vrouwenstudies spraakmakende en omstreden stelling van Gilligan,¹⁶⁰ dat vrouwen vanwege hun structureel groter aandeel in de zorg meer neigen tot contextuele afwegingen en mannen meer streven naar tot universele waarden, als een stap terug worden gezien.

24. Vuurmans (1990); Pekelharing (1905).
25. Vuurmans (1990).
26. Over beide onderwerpen publiceerde hij, zie A. Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs aan millicieën', in: *Vragen des Tijds*, 1889; A. Kerdijk, 'Een belangrijk rapport', in: *Vragen des Tijds*, 1880.
27. Marie Muller-Lulofs werd geboren op 1 september 1854 in Amsterdam en stierf op 23 januari 1954 in Utrecht, negenennegentig jaar oud. Gesprek kleinzoon Dhr. N. Muller.
28. C. Brinkers, 'De betekenis van Mevrouw M.G. Muller-Lulofs voor "Zorg en Bijstand"', in: *Zorg en Bijstand*, 1954.
29. Brinkers (1954).
30. Zie voor Muller-Lulofs' bemoeienissen met deze organisatie F. v.d. Wel, *Gezinnen onder toezicht. De stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1945*, Amsterdam, 1988.
31. Brinkers (1954) p.7.
32. Posthumus-Van der Goot/De Waal (1948,1977) p.168; in een brief aan een kostschoolvriendin reflecteerde Muller-Lulofs over deze periode en zette zij haar agnostische levensbeschouwing uiteen; Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan 'Hik' d.d. 19 mei 1914.
33. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 10 april 1906.
34. 'Samuel Muller Fzn.', in: J. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel I 1989, p.414-416.
35. In de brieven van Muller-Lulofs aan Mercier werd de toekomst van beide kinderen uitgebreid besproken, Nico werd na rechtenstudie gevangenisdirecteur, Zus deed de School voor Maatschappelijk werk en werd directrice van een Kinderterhuis.
36. Posthumus-van der Goot/De Waal (1948,1977) p.169.
37. 'Samuel Muller Fzn.', (1989) p.416.
38. Brinkers (1954) p.25.
39. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, doos 1, Notulenboek I(1899-1902), verslag 8 okt. 1900.
40. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, doos 10-11, Herdenkingsartikelen, doos 1 Notulenboeken; gesprek met haar kleinzoon Dhr.N.M. Muller.
41. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 24 juni 1904.
42. De sympathie voor de Spoorwegstaking van 1903 onder sociaal-liberalen bemoeilijkte niet alleen de voortgang van de school voor sociaal werk, maar ook alle initiatieven die er mee geassocieerd werden, zoals die van Muller-Lulofs, Wolfheze, Particulier bezit, zie brief d.d. 5 jan. 1905. Hoewel Muller-Lulofs zelf geen belijdend gelovige meer was, voelde zich toch 'bedrukt onder de gedachte dat er onder valsche godsdienstige leuzen zo veel kwaad werd gedaan' en juichte ze de val van de regering-Kuyper in 1905 van harte toe met de woorden 'wat een zegen dat Kuyper gevallen is'; Wolfheze, Particulier bezit, brief d.d. 27 juni 1905.
43. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. Zomer 1898.
44. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 24 juni 1904.
45. Haar echtgenoot was niet alleen een gewaardeerd archivaris en historicus, maar werd ook enkele malen aangezocht om hoogleraar te worden, zie: 'Samuel Muller Fzn' (1989).
46. M. Kamphuis, 'Waarom verschilt het hedendaags social casework van de inzichten van Mevrouw Lulofs en haar tijdgenoten?', in: *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, jrg.4 nr.8 1950, p.113-116.
47. De rede was voor de gelegenheid op grammofoon plaat gezet maar kon door omstandigheden niet ten gehore worden gebracht. Om die reden verscheen de toespraak van M.G. Muller-Lulofs in het *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, jrg.3 nr.19 1949, p.p.303-305. Het citaat staat op p.305.

Hoofdstuk 6

1. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, map 24, Uit: 'Een reis van veertig jaren', ter gelegenheid van veertigjarig bestaan van School voor Maatschappelijk Werk Amsterdam.
2. De school voor maatschappelijk werk was formeel de eerste zelfstandige opleiding in de wereld. Voor studies van het sociaal werk in andere landen zie hoofdstuk 2 noot 14, voor Engeland zie: M.J. Smith, *Professional education for social work in Britain. An historical account*, London, (1953) 1965; voor een Duitse overzichtsstudie zie: G. Tonicporth, *Studien zur Frauenbildung*, Weinheim/Basel, 1979.
3. Zie voor de geschiedenis van de school: P. Peeters/L. Saleminck, 'Sociaal werk tussen burgerij en arbeidersklasse. Achtergronden, ontstaan en ontwikkeling van de eerste beroepsopleiding voor sociaal werk in Nederland (1899-1940)', Nijmegen, 1981 (doctoraalscriptie Geschiedenis); R. Ney/E. Hueting, *De opbouw van een sociaal-agogische beroepsopleiding 1899-1989*, Naarden, 1989; voor geschiedenis club- en buurthuiswerk: H. Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*, Amsterdam/Utrecht, 1987; A. Simons, 'Hélène Mercier, een burgeres als andragoge', Leiden, 1985 (doctoraalscriptie Andragogie), IIAV; geschiedenis van armenzorg en woningtoezicht: A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel, 1984; S. Stawski, 'Woningopzichteressen in Amsterdam, 1890-1940', Amsterdam, 1978 (scriptie Historische Pedagogiek).
4. Wolfheze, Particulier bezit, 'Plan', handgeschreven versie van Muller-Lulofs; een soortgelijke document bevindt zich op het IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, map 1 correspondentie.
5. 'Een opleidingsinrichting in wording', in: *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899, (ook verschenen als losse overdruk) p.1
6. Wolfheze, Particulier bezit, *Plan* (kladversie van 'een opleidingsinrichting in wording').
7. 'Een opleidingsinrichting in wording', overdruk uit *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899.
8. Van der Pek-Went (1940), p.3.
9. Idem, p.3.
10. Van der Pek-Went (1940), p.138.
11. A. Kerdijk, 'Opleiding voor sociale arbeid', in: *Sociaal Weekblad*, nr.37 1900, p.432.
12. IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, Map Mercier/Muller-Lulofs, brief van Mercier aan Muller-Lulofs getiteld 'Mijn bezwaren tegen het verbinden van een internaat aan de inrichting tot opleiding van maatschappelijk werk in Nederland', ongedateerd. De brief fungeerde als vergaderstuk, omdat de gezondheid van Mercier niet toeliet dat zij zelf direct aan bestuurswerkzaamheden deelnam en het bestuur haar mening van doorslaggevende betekenis achtte.
13. Idem.
14. Idem.
15. Voor deze gelegenheid schreef zij een weerwoord om het bestuur van de zin van haar plan-met-bezielende-directrice-en internaat te overtuigen; Wolfheze, Particulier bezit, 'Verweer M.M.' en 'Tegenwerpen M.L.'.
16. M.G. Muller-Lulofs, 'De school voor maatschappelijk werk', in: E. Knappert/A. Salomons (red.), *Leven en werken. Maandblad voor meisjes en vrouwen*, jrg.IX, nr. 11 1924, p.770.
17. Wolfheze, Particulier bezit, brieven Kerdijk aan Muller-Lulofs en Mercier.
18. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, doos 1, Notulenboek I(1899-1902) verslag d.d. 19 april 1900.
19. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 12 aug. 1906.
20. Wolfheze, Particulier bezit, brief Kerdijk aan Mercier d.d. 7-11-1898.
21. IIAV Amsterdam, Archief Nat. Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, 'Besprekingen over Maatschappelijk Werk' 19-21 juli 1898.
22. IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, brief Mercier aan Kerdijk d.d. 9-11-98; Kerdijk wilde aanvankelijk bekendmaking wegens ziekte Mercier uitstellen; Wolfheze, Particulier bezit, brief Kerdijk aan Mercier, d.d. 7-11-1898.

23. Citaat van Tak in *De Sociaal-demokraat, Orgaan der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland*, 13 juni 1899; De uitlating van Tak verscheen in *De Kroniek*, IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, doos 12.
24. Geciteerd in de brochure geschreven door Muller-Lulofs ter gelegenheid van de in gebruik neming van het nieuwe schoolgebouw in 1913 aan de Pieter de Hooghstraat 78. De brochure is getiteld: *De school voor maatschappelijke werk*, Amsterdam, z.j.
25. Knipsel uit: *Het Nederlands Dagblad*, 1900; IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, doos 9-11.
26. M.G. Muller-Lulofs, *De school voor maatschappelijk werk*, Amsterdam, z.j., p.10 ; zie ook het artikel van M.G. Muller-Lulofs, 'Sociale Opleiding', in: *De Gids*, 1903, onder de titel 'De opleiding der vrouw voor het maatschappelijk werk', opgenomen in: M.G. Muller-Lulofs, *Van Mensch tot Mensch*, Haarlem, 1916, p.90.
27. 'Een opleidingsinrichting in wording', p.1.
28. E.C. Knappert, 'Ons liefdewerk', in: J.A. Bruins, *In hooger licht. Schetsen bijeengezamd door Dr. J.A. Bruins*, Leeuwarden, 1903.
29. Muller-Lulofs, 'De school', p.18.
30. Pek-Went (1940) p.132.
31. Bijvoorbeeld de dochter van Muller-Lulofs en ene Mej. Douwes-Dekker.
32. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 6 juli 1899.
33. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 6 juli 1899.
34. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, april 1902.
35. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 8 okt. 1900.
36. Muller-Lulofs (1903) p.9.
37. Louise Went (1940) maakte melding van de volgende aantallen:
1899- 14 leerlingen
1900- 8 ,,
1901- 14 ,,
1902- 7 ,,
1903- 2 ,,
In: Van der Pek-Went (1940).
38. In het eerst jaar zijn er al meteen drie kandidaten die voor een beurs in aanmerking komen. De kleine schenkingen die voor dit doel binnen komen staan het bestuur niet toe rechtvaardigheid te geven aan mogelijkheden tot financiële tegemoetkomingen van de zijde van de school.
39. Ingezonden brief, in: *Sociaal Weekblad*, nr.52 1900, p.623.
40. 'Het geval Zeehandelaar' werd ook in het bestuur besproken; IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 5 aug. 1899.
41. J. Rutgers-Hoitsema, Ingezonden brief, *Sociaal Weekblad*, 4 febr. 1905.
42. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 8 okt. 1900, het betrof Kerdijk, Gunning en Blankenberg.
43. Bijvoorbeeld 'het geval Van Asperen' zie IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 1 juni 1899.
44. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek III(1906-1912) verslag, 11 juni 1908.
45. Van der Pek-Went (1940), p.135.
46. Kerdijk die daar naar informeerde meldde de volgende vergadering dat Spiekman geen Engels maar wel Duits beheerste, hetgeen Kerdijk voldoende achtte: IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslagen, 1 juni 1899 en 6 juli 1899.
47. Posthumus-Van der Goot/De Waal (1948,1977) p.163.

48. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 8 okt. 1900.
49. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, april 1902.
50. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek IV(1912-1918) verslag, 30 nov. 1912.
51. Van der Pek-Went (1940); Muller-Lulofs (1949).
52. IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, Map mercier/Muller-Lulofs, brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 15 febr. 1905.
53. In Duitsland was Alice Salomon de belangrijkste figuur bij het tot standbrengen van een opleiding tot sociaal werk en het in verbinding brengen van het sociale vraagstuk met de vrouwenkwesitie. Zie o.a. van haar A. Salomon, *Soziale Frauenpflichten*, Berlin, 1902; *Soziale Frauenbildung und Soziale Berufsarbeit*, Berlin/Leipzig 1917; *Die Ausbildung zum sozialen Beruf*, Berlin, 1927.
54. Zie Van der Pek-Went (1940) p.136.
55. Muller-Lulofs zette haar bezwaren tegen het voorstel van Anrooy in een schriftje bij elkaar, waarschijnlijk ter voorbereiding van een bestuursvergadering. Het schriftje heeft als opschrift 'Over de richting van de school onder mej. Anrooy als directrice'; Wolfheze, Particulier bezit.
56. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek III(1906-19012) verslag, 18 mei 1909.
57. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 19 april 1900.
58. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 3 juni 1905. Boissevain, Gunning en Knappert betuigden hun solidariteit met de staking. Anderen keurden de staking welliswaar af maar ondersteunden het protest tegen de worgwetten van Kuyper die stakingen zouden verbieden. Zie voor de ondertekenaars: A.J.C. Rüter, *De spoorwegstaking van 1903*, Nijmegen, (Leiden,1935) 1975, p.348.
59. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 4 sept. 1903.
60. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, 8 dec. 1902.
61. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 6 juni 1904.
62. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 4 sept. 1903.
63. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 27 mei 1904.
64. IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, Map Mercier/Muller-Lulofs, brief Mercier aan Muller-Lulofs 11 okt. 1906.
65. Louise Went sprak haar vreugde uit over de terugkeer van Muller-Lulofs in het bestuur, terwijl iedereen was aangeslagen over de dood van Kerdijk, IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 4 mei 1905; Wolfheze, Particulier bezit, brief L. van der Pek-Went aan Muller-Lulofs, Hemelvaartsdag 1905.
66. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 4 mei 1905.
67. Zie: M.G. Muller-Lulofs, 'Sociale Opleiding', overdruk uit: *De Gids*, nov. 1903; M.G. Muller-Lulofs, *De School voor Maatschappelijke Werk*, Amsterdam, z.j; M.G. Muller-Lulofs, 'De school voor maatschappelijk werk', overdruk uit: *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming*, 1909; Van der Pek-Went (1940).
68. Ney/Huetting (1989) p.40.
69. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek III(1906-1912), Notulen Buitengewone Ledenvergadering 6 juli 1911.

70. M.G. Muller-Lulofs, 'De school voor maatschappelijk werk', in: E. Knappert/A. Salomons (red.), *Werken en Leven. Maandblad voor vrouwen en meisjes*, jrg. IX, nr. 11 1924, p.768.
71. Muller-Lulofs (1903), p.4.
72. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek I(1899-1902) verslag, d.d. 22 juni 1901
73. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 10 april 1906.
74. Muller-Lulofs credo over de armenzorg komt in de bestuursnotulen enigszins in verbrokkelde vorm naar voren. Een schriftje getiteld 'Het onderwijs in armenzorg op school' en de brief aan Mercier (d.d. 24 juni 1904) laten aan duidelijkheid niets te wensen over; schriftje en brieven beide in: Wolfheze, Particulier bezit.
75. Muller-Lulofs (1909) p.5.
76. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek III(1906-1912)verslag, 11 juni 1908.
77. De gedachte dat het vak methodiek de kern van opleiding uitmaakt komt niet alleen in vaktijdschriften naar voren, maar ook in het onderzoek van Walton, die er bovendien op gewezen heeft dat vooral vrouwen dit vak als hun terrein beschouwen. R.G. Walton, *Women in social work*, London, 1975.
78. Voor een internationaal overzicht van de positie van vrouwen in armenzorgorganisaties zie: Muller-Lulofs (1912).
79. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek II(1903-1906) verslag, 12 april 1906.
80. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek III(1906-1912) verslag, 5 mrt. 1908.
81. IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 4 april 1906.
82. Muller-Lulofs (1903) p.25.
83. Muller-Lulofs (1903) p.25.
84. Muller-Lulofs (1903) p.27.
85. Muller-Lulofs (1916) 'De opleiding der vrouw voor maatschappelijk werk', p.104.
86. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek IV(1912-1918) verslag, d.d. 14 sept. 1915.
87. IISG Amsterdam, Archief School voor Maatschappelijk Werk, Notulenboek IV(1912-1918) verslag, 23 febr. 1916.
88. E.C. Knappert. 'De taak der vrouw in de volksontwikkeling (Toynbeewerk)', in: C.M. Werker-Beaujon/C. Wichman/W.H.M. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*, Amsterdam, 1914, p.544.
89. Zie over de geschiedenis van Ons Huis, Simons (1985); Nijenhuis, (1987).
90. H. Mercier, 'Nog eens Toynbee en Toynbeewerk', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 12/13, 1898.
91. Idem, p. 244.
92. Bij het overlijden van Mercier wijdde het blad Ons Huis een speciaal herdenkingsnummer aan Mercier; *Ons Huis* (1910); Treub (1910).
93. IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, Map Mercier/Muller-Lulofs, brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 23 mei 1907.
94. Mercier schreef dit aan Muller-Lulofs naar aanleiding van opvolging van Tour; IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, Map Mercier/Muller-Lulofs, brief Mercier aan Muller-Lulofs, d.d. 23 mei, 1907.
95. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 24 mei 1907.
96. M. de Meyer-van der Waerden, *Zoekt een ster niet te ver. Emilie Charlotte Knappert 1860-1952*, Amsterdam, 1960.
97. Nijenhuis (1987) p.22.
98. Simons (1985); Nijenhuis (1987).
99. De voorbereidingsgroep bestond behalve uit A.H. Gerhard ook uit C.W. Janssen, L. Simons, de latere directeur van de wereldbibliotheek en Tours; Simons (1986).

100. Simons (1985), p.90.
101. Simons (1985) p.90.
102. IISG Amsterdam, Archief B.H. Pekelharing, brief Mercier aan Pekelharing, d.d. 24-7-1892.
103. IISG Amsterdam, Archief B.H. Pekelharing, brief Mercier aan Pekelharing, d.d. 24-7-1892.
104. Zie voor de discussie met Gunning; Simons (1985) p.92/93.
105. Simons (1985) p.93.
106. Simons (1985) p.93.
107. IISG Amsterdam, Archief B.H. Pekelharing, brief Mercier aan Pekelharing d.d. 2 mei 1892.
108. IIAV Amsterdam, Archief Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, W. Versluys, 'Besprekingen maatschappelijk werk 19-21 juni, 1898'.
109. IIAV Amsterdam, Archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898, Map nr.291, F.M. Wibaut, 'Stellingen en conclusies congres'.
110. 'Verslag discussie Tentoonstelling Voor Vrouwenarbeid', in: *Sociaal Weekblad*, 1899, p.258.
111. Knappert (1914) p.552 noot onder aan de pagina.
112. Deze beoordeling in *Onze Eeuw* kwam hem op een berisping van Mercier te staan. Zij maakt daarvan melding in: IISG Amsterdam, Archief J.F. de Jongh, brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 31 okt. 1909.
113. IIAV Amsterdam, Archief Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, W. Versluys, 'Besprekingen maatschappelijk werk 19-21 juni, 1898'.
114. IIAV Amsterdam, Archief Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, nr.307.
115. Knappert (1914) p.545.
116. Knappert (1914) p.549.
117. Treub (1910).
118. H. Mercier, 'Een eisch van heden', in: *Sociaal Weekblad* 1894, p.31.
119. Zie voor deze 'toon' ook E.C. Knappert, *Herinneringen van E.C. Knappert*, z.p., z.j.
120. Knappert (1914) p.541.
121. Knappert (1914) p.545.
122. Knappert (1914) p.551.
123. Knappert (1914) p.549.
124. Zie o.a. W.H. Drucker, 'Emilie Knappert en het Leidsche Volkshuis' en H. v.d. Heide, 'De Vonk en de Vereniging "Buitenbedrijf"', beide in: J.C. v.Dillen (red), *Maatschappelijk werk. Opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar zeventigste verjaardag*, Amsterdam, 1930.
125. Knappert (1914) p.550.
126. Zie voor een uitgebreide levensbeschrijving van Knappert en de wederwaardigheden van het Leidse volksontwikkelingswerk: De Meyer-Van der Waerden(1960); H. Kramers/J. Slangen/M. Vroegindewei, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980: geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk*, Leiden, 1982; H. v. Veen, 'E.C. Knappert', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 3, Amsterdam, 1988.
127. De Meyer-Van der Waerden (1960).
128. Muller-Lulofs (1949) p.304.
129. M.G. Muller-Lulofs, 'Armenzorg en de vrouw', lezing voor de Bond van Vrouwenkiesrecht, 1910, verschenen in: *Onze Eeuw*, en is later opgenomen in: M.G. Muller-Lulofs, *Van Mensch tot Mensch*, Haarlem, 1916, p.49.
130. Mercier (1889) 'Philantropie', p.179.
131. Muller-Lulofs (1909) p.5.
132. M.G. Muller-Lulofs, 'Enige grondregels voor de praktijk der armenverzorging', in: *Tijdschrift voor Armenzorg en kinderbescherming*, nr.232 1905.
133. M.G. Muller-Lulofs, 'Armenzorg en de vrouw', in: C.M. Werker-Beaujon/C. Wichman/W.H.M. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch Handboek*, Amsterdam, 1914, p.484.

134. M.G. Muller-Lulofs, 'Het optreden van de armbezoeker', lezing in cursus 1913/1914, Permanente Commissie Opleiding Armbezoekers van Nederlandse Vereniging voor Armenzorg en Weldadigheid.
135. M.G. Muller, 'Het werk van de vrijwilligen armbezoeker', in: Idem, *Wat een armbezoeker moet weten. Zes voordrachten gehouden voor het Genootschap Liefdadigheid naar Vermogen te Amsterdam*, Haarlem, 1905/1906, p.40.
136. M.G. Muller-Lulofs, 'De taak der armverzorging tegenover de dronkzuchtige', in: Dr. H.J. de Dompierre de Chaupepié, Jhr.Mr. H.Smissaert, J.F.L. Blankenberg, *Tijdschrift voor Armenzorg*, nr.299, 1905.
137. M.G. Muller-Lulofs, 'Armenzorg en drankbestrijding', in: *Tijdschrift voor Armenzorg*, nr.54 1902.
138. Zie bijv. De Regt (1984).
139. Muller-Lulofs (1905/1906) p.50-51.
140. Muller-Lulofs (1905/1906).
141. Muller-Lulofs (1914) p.484 e.v.
142. Wolfheze, Particulier bezit, brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 24 juni 1904.
143. Eén van de tips van de woningopzichteres en docente Louise Went in: L. v.d. Pek-Went, 'Ervaringen van een woningopzichteres', in: *De Woningbouwvereniging*, Uitgave Nationale Woningraad 1938, p.100.
144. *Verslag aan den Koning over den vereichten en inrigting van arbeiderswoningen*, door eene Commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 's Gravenhage, 1855.
145. H. Mercier, *Over arbeiderswoningen*, Haarlem, 1887, p.2/3.
146. Brief Mercier aan Gerhard, geciteerd bij Simons (1985) p.92.
147. Mercier (1887) p.3.
148. Mercier (1887) p.4.
149. Mercier (1887) p.6.
150. H. Mercier, 'Octavia Hill's levenstaak', in: *Sociaal Weekblad*, 1894; opgenomen in: H. Mercier, *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897; H. Mercier, 'Meer lucht voor Londen', *Sociaal Weekblad*, opgenomen in: H. Mercier, *Sociale Dromen en Daden*, Haarlem, 1893.
151. J. ter Meulen, *De beschaafde vrouw als opzichteres over arbeiderswoningen*, Amsterdam, 1898, p.4.
152. L. van der Pek-Went, 'De plaats van de vrouw bij de bouwvereniging', in: *De woningbouwvereniging, uitgave Nationale Woningraad*, dec. 1938, p.126/127.
153. Zie voor de Woningwet van 1901: M. Casciato e.a.(red), *Architectuur en volkshuisvesting. Nederland 1870-1940*, Nijmegen, 1980, p.25-31.
154. Ter Meulen, één van de oprichters van de beroepsvereniging beval het werk op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898 drie jaar eerder nog aan voor vrouwen die er niet van hoefden te leven zie: C. de Lange, 'Johanna Elisabeth Ter Meulen', in: *Jaarboek Genootschap Amstelodamum*, jrg.57 1965.
155. 'Woningopzichteressen', in: *Sociaal Weekblad*, nr.27 8 april 1905 z.n.
156. Zie hiervoor Stawski (1978) p.17/18.
157. A. Dercksen/L. Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*, Amsterdam, 1987, p.23.
158. Muller-Lulofs (1903) p.3.
159. Costin (1983).
160. Gilligan (1985).

BRONNEN EN LITERATUUR

Archivalia

- Archief Aletta Jacobs, Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging Amsterdam (IIAV), Amsterdam.
- Archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898, Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), Amsterdam.
- Archief Kapteyn-Muyskens, Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), Amsterdam.
- Archief J.F. de Jongh, Kleine Persoonsarchieven nr.17, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.
- Archief B.H. Pekelharing, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.
- Archief School voor Maatschappelijk Werk, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.
- Archief H. Gerhard, Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis (IISG) Amsterdam.
- Brieven, knipsels, aantekeningen en brochures van M.G. Muller-Lulofs, Particulier bezit, Wolfheze.
- Repertorium Brieven Albert Verwey, Universiteits Bibliotheek Universiteit van Amsterdam (UB), Amsterdam.

Tijdschriften

- Sociaal Weekblad (vanaf 1911 voortgezet onder de naam Sociale kroniek onder redactie van E.M. Meyers, H.J. Tasman) 1887-1914.
- Vragen des Tijds 1874-1910.
- Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming 1900-1910
- Tijdschrift voor Maatschappelijke Werk 1946-1965.

Literatuurlijst

- Abbott, A. *The system of professions. An essay on the division of expert labor*, Chicago, 1988.
- Achterhuis, H. *De markt van welzijn en geluk*, Baarn, 1979.
- Addams, J. *Democracy and social ethics*, New York, 1902.
- Addams, J. 'The snare of preparation', Ch. Lasch (ed), *The social thought of Jane Addams*, Indianapolis, 1965.